जें हें अर्जुना साद्यंत । सांगितलें प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूप ।। ज्ञा. १२-२२८

श्रीज्ञानदेवांनी गीतेतील अध्यायांची जी संगति लावली आहे, त्या दृष्टीने या अध्यायातील 'श्रेयोऽहि ज्ञानमभ्यासात्' या श्लोकापर्यंत उपासनाकांड असून 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' या श्लोकापासून पुढे पंधराव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत ज्ञानकांड आले आहे ! म्हणून उपासनाकांड व ज्ञानकांड यांचा दुवा या दृष्टीने या अध्यायास फार महत्त्व आहे. श्रीज्ञानदेवांची या अध्यायावरील टीका भक्तिमार्गी लोकात अत्यंत प्रिय होऊन बसली आहे.

आपल्या गीतेवरील व्याख्यानास सुरुवात करण्यापूर्वी आपल्या गुरूंच्या कृपादृष्टीला श्रीज्ञानदेव आईच्या प्रेमळ रूपकाने नमन करतात. पहिल्या दहा ओव्यात या अत्यंत प्रेमळ रूपकाने आई मुलाला जशी मांडीवर घेऊन वाढवते, त्याप्रमाणे श्रीगुरु आपल्या शिष्यास साधनात मदत करून, त्यास वेगवेगळे अनुभव आणून देऊन, त्याची समाधिपर्यंत कशी कशी वाढ करतात, हे श्रीज्ञानदेवांनी सांगितले आहे. नंतर आपल्या ग्रंथात नवरसांचा उत्कर्ष व्हावा, साहित्य व अलंकार यांची रेलचेल असावी, नास्तिकपणा, वितंडवाद, कुतर्क यांचा विटाळहि आपल्या सद्ग्रंथाला होऊ नये व शेवटी श्रीकृष्णांच्या गुणानुवादात आपण निरंतर रमून जावे, म्हणून श्रीनिवृत्तिनाथांना विनंती करतात. त्यांची आज्ञा मिळताच अत्यंत उल्हसित अंतःकरणाने श्रीज्ञानदेवांनी आपल्या व्याख्यानास सुरुवात केली आहे. (१-१९).

मागील अध्यायात भगवंतांनी व्यक्त व अव्यक्त अशी आपली दोन्ही रूपे अर्जुनाला दाखविली; परंतु श्रीकृष्णाच्या सगुणरूपाची नित्य संगत असल्यामुळे अर्जुनाला तेच अधिक पसंत पडले व ते मला पुनः दाखवा, अशी अर्जुनाने मागच्या अध्यायाच्या शेवटी शेवटी विनवणीहि केली. जरी देवाने पुनः सौम्य रूप धारण केले तरी देवाला अर्जुनाचे हे करणे मान्य नव्हते. म्हणून त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे श्यामसुंदर रूप दाखवितांना 'नेणसीच गांवढिया' वगैरे देव बोलले. तेव्हा देवाला व्यक्त व अव्यक्त रूपातील श्रेष्ठत्वासंबंधी पुनः प्रश्न विचारावा असे अर्जुनास वाटू लागले; पण देवाला तसे विचारले तर पुनः देव रागावतील, म्हणून तसे न करता 'व्यक्तोपासक व अव्यक्तोपासक या दोहोंमध्ये भगवंताला तत्त्वतः कोणी जाणले ' असा आडपडद्याने पण मूळचाच प्रश्न देवाला त्याने विचारला. देवहि त्याची प्रश्न करण्याची खुबीदार पद्धत पाहून संतुष्ट होऊन उत्तर देतात. (२०-३४).

भगवान् म्हणतात, अर्जुना, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं सर्वेंद्रियांसहित मनाची मोहर लावून जे भक्त जीवाभावाने रात्रंदिवस मला भजतात, ते भक्त मी श्रेष्ठ प्रतीचे मानतो. याचा अर्थ व्यक्तोपासक व अव्यक्तोपासक हे जर खरे भक्त असतील, तर मला पावतात. यामुळे सर्वत्र समदृष्टि ठेवून योगमार्गाने निराकार अव्यक्ताची उपासना करणारे मला प्राप्त होत नाहीत असे नाही, तेहि मलाच पावतात. (३५-५८). परंतु अव्यक्तोपासकापेक्षा व्यक्तोपासक हे चांगले, याचा अर्थ भक्तिपंथ फार सोपा असा आहे. त्या सगुणभक्तीच्या मार्गाला डावलून निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी आसक्ति धरून योगाचा जो मार्ग आहे, तो अत्यंत कठीण आहे; त्याकष्टामुळे अधिक काही मिळते असेहि नाही. पति मेल्यावर त्याच्याबरोबर अग्नीत सहगमन करण्यापेक्षाहि तो मार्ग कष्टदायक आहे. सतीला तोच पति पुढच्या जन्मी मिळण्याची तरी आशा असते, पण येथे तर सर्व निराकार शून्यच आहे. (५९-७५).

भक्तिमार्गात हे दुःखदायक कष्ट नाहीत. उलट, त्या मार्गात साधकाचे रक्षण करण्यास मी सदा तयार असतो. वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे आपल्या वाट्याला आलेली कर्मे यथासांग व फलासक्ति टाकून केली व शरीर, वाणी व मनाने होणारे व्यापार परमात्म्याप्रीत्यर्थ केले, तर माझी प्राप्ति त्याला अनायासे होते. असे भक्त मला पोटच्या मुलांप्रमाणे आवडतात व त्यांच्या योगक्षेमाचा सर्व भार माझ्यावर येऊन पडतो. आपल्या बाहुबळाने तरून जाण्यास ब्रह्मादिकांनाहि कठीण अशा संसारसागरातून त्यांना मी लीलेने पार नेतो. जसा त्यांचा अधिकार तसा त्यांना उपाय दाखवितो. संसारी असतील तर त्यांना नामस्मरणाचा मार्ग व सडे असतील त्यांना ध्यानमार्ग दाखवून त्यांचा मी उद्धार करतो. म्हणून अर्जुना, तू या भक्तिमार्गाचे अवलंबन कर. (७६-९९).

(प्रथमतः भक्तीचे रहस्य सांगून एकापेक्षा एक सोप्या साधनांची दिशा दाखवितात) निश्चय करणारी बुद्धि व संकल्पविकल्प करणारे मन ही दोन्ही माझ्या प्रेमाने भरून जाणे, याचे नांव भक्ति. मन व बुद्धि माझ्या प्रेमात बुडून गेली म्हणजे देहाचा अभिमान घेणारी वृत्ति देहाला सोडून माझ्याकडेच येते; परंतु हे एकदम साध्य होणे सर्वांना शक्य नाही, त्याला हलके हलके सुरुवात करून मनाला त्याची गोडी लावून पुनः पुन्हा तीच गोष्ट करीत राहावे लागते. यालाच अभ्यास म्हणतात. या अभ्यासाच्या बळावर एऱ्हवी असाध्य वाटणाऱ्या गोष्टीहि साध्य होतात. (१००-११३).

परंतु जगतात विषयासक्त पामर लोक आहेत, त्यांना रोजच्या दिवसातील एक क्षण देखील अभ्यासार्थ देणे जमत नाही. त्यांच्याकरिता उपाय सांगतो. भोग टाकण्याचे ज्यांना जमणार नाही, फक्त त्यांनी आपली कर्मे यथाविधि करावीत. परंतु ज्याने हे सर्व विश्व निर्मिले आहे, त्याच्याच सत्तेने ही कर्मे होत आहेत, एवढी खूणगाठ अंतःकरणात ठेवावी. 'उदका नेले तिकडे जावे' अशा निराग्रही वृत्तीने राहावयाचे हे यात मुख्य आहे. (११४-१२४).

आपण कर्म करावयाचे, पण त्याचे कर्तृत्व व फल मात्र भगवंताला द्यावयाचे, हेहि ज्यांना होणार नाही, त्यांना सोपा उपाय सांगतात. अशांनी भगवंताला कर्म जरी अर्पण केले नाही तरी चालेल; पण मग ते त्यांनी स्वतः मात्र घेऊ नये. जणू काय ती कर्मे आपण केलीच नाहीत अशा वृत्तीने राहिले, तर ती कर्मे पुढील जन्मात सुखदुःखांचा भोग देण्यास शिल्लक राहात नाहीत; कारण, त्याने अनायासे श्रेष्ठ प्रतीचा योग साध्य होतो व एका जन्मानेच सर्व जन्मांचे निवारण होते. अशा रीतीने अभ्यास, ज्ञान, ध्यान व कर्मफलत्याग अशा पायरी पायरीने जाऊन माझी सर्वश्रेष्ठ पूर्ण ब्रह्मस्थिति साधकाला प्राप्त होते. (१२५-१४३).

(येथून ज्ञानकांडाला सुरुवात होत आहे). ही ब्रह्मस्थिति ज्यांनी प्राप्त करून घेतली, त्यांच्या ठिकाणी अनेक उत्तमोत्तम लक्षणे वास करावयास येतात. त्यांपैकी कांही ठळक लक्षणे सांगतो असे भगवान् म्हणतात. (येथपासून शेवटच्या श्लोकापर्यंत भगवंतांनी जी लक्षणे सांगितली त्यांचा अनुवाद ज्ञानदेवांनी केला आहे व तो करतांना ती लक्षणे प्राप्त होण्याची साधनेहि स्पष्ट करून निरनिराळ्या चढत्या व उत्कृष्ट उपमांनी हा भाग नटविला आहे.)

परमात्म्याशी ऐक्य झाल्यामुळे भक्ताचा आपपरभाव नाहीसा होऊन त्याच्या ठिकाणचा द्वेष नाहीसा होतो. सर्व प्राणिमात्रांशी त्याची मैत्री असते. त्यांच्यावर तो कृपाच करतो. त्याच्याकडून जगाला तर त्रास नसतोच पण जग उन्मत्त झाले तरी त्याच्यावर तो रागावत नाही. जगाला क्षमाच करतो. अशा आत्मसाक्षात्कारी महात्म्याला कांही मिळविण्याचे शिल्लक राहिलेले नसते; म्हणून आपणास लाभ झाला काय अथवा हानि झाली काय, याची त्याला दादहि नसते. सदा संतुष्ट, निरपेक्ष, द्वंद्वरहित अशी त्याची स्थिति असते. याला इतरांपासून कांही मिळवावयाचे राहिले नसले तरी त्याच्यापासून जगाचा फायदा आहे. कारण त्याला स्वतःचे करणे असे त्याने शिल्लक ठेवलेले नसते. पण स्वतः मुक्त होऊन भक्तीच्या द्वारा ती मुक्ति जगाला देणे हाच त्याचा व्यवसाय होऊन राहतो. त्याच्या सहवासाने गंगादि तीर्थे पवित्र होतात. इतकेच काय, पण परिपूर्ण असा जो मी, तोहि त्याच्या सगुणभक्तीने इतका वेडा होतो की, त्याचा सहवास घडावा म्हणून माझी अचक्षु, अनेत्र, अहस्त, अपाणि अशी मूळस्थिति बाजूला ठेवून, साकार होऊन त्याच्या चारहिपुरुषार्थांहून श्रेष्ठ अशा भक्तिप्रेमाचे सुख मी भोगतो. हे भक्त तर मला प्राणापेक्षाहि जास्त आवडतात. पण जे या अमृततुल्य भक्तिकथेचे श्रवण करतात व त्याप्रमाणे वागून त्याचा अनुभव घेतात, त्या भक्तदासांनाहि मी श्रेष्ठ मानतो. (१४४-२३८).

भक्तांची ही प्रेमळ कथा श्रीकृष्ण अत्यंत आनंदित होऊन अर्जुनाला सांगत होते. ज्ञानदेवहि त्या प्रसंगाचे वर्णन करतांना सगुण भक्तीत बुडून गेलेले आपणास दिसतात. येथे उत्कृष्ट ज्ञान व सगुणावरील नितांत प्रेम यांचा संगम परमावधीला पोहोचलेला त्यांच्या वक्तृत्वात आपणास उत्कटतेने दिसतो. निर्मळ, लोककृपाळु, शरणागतप्रतिपाळु, सत्यसेतु इत्यादि विशेषणांच्या रत्नांनी त्यांनी आपले श्रीकृष्णाचे व्याख्यान सजविलेले पाहतांना 'श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करी वो सरिते ।।' ही प्रार्थना सफलित झालेली आपणास दिसते; म्हणून संतांच्या चरणांच्या सेवेचे दान मागून त्यांनी हा विषय संपविला आहे. (२३९-२४७).

 अध्याय बारावा : भक्तियोग 

जय जय शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतिये ।। १ ।। विषयव्याळें मिठी । दिधलिया नुठी ताठी । ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी । निर्विष होय ।। २ ।। तरि कवणातें तापु पोळी । कैसेनि वो शोकु जाळी । जरि प्रसाद-रसकल्लोळीं । पुरें येसि तूं ।। ३ ।। योगसुखाचे सोहळे । सेवकां तुझेनि स्नेहाळे । सोऽहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तूं ।। ४ ।। आधारशक्तीचां अंकीं । वाढविसी कौतुकीं । हृदयाकाशपल्लकीं । परिये देसी निजे ।। ५ ।। प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी । करिसी मनपवनांचीं खेळणीं । आत्मसुखाचीं बाळलेणीं । लेवविसी ।। ६ ।। सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनाहताचा हल्लरु गासी । समाधिबोधें निजविसी । बुझाऊनि ।। ७ ।। म्हणोनि साधकां तूं माउली । पिके सारस्वत तुझां पाउलीं । या कारणें मी साउली । न संडीं तुझी ।। ८ ।। अवो सद्गुरुचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयातें अधिष्ठी । तो सकळ विद्यांचिये सृष्टी । धात्रा होय ।। ९ ।। म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते । आज्ञापीं मातें । ग्रंथनिरूपणीं ।। १० ।। नवरसां भरवीं सागरु । करवीं उचित रत्नांचे आगरु । भावार्थाचे गिरिवरु । निफजवीं माये ।। ११ ।। साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया आक्षोणी । विवेकवेलीची लावणी । हों देईं सैंघ ।। १२ ।। संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणे गहनें । निरंतर ।। १३ ।। पाखांडाचे दरकुटे । मोडीं वाग्वाद अव्हांटे । कुतर्कांचीं दुष्टें । सावजें फेडीं ।। १४ ।। श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करीं वो सरतें । राणिवे बैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये ।। १५ ।। मऱ्हाठियेचां नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं । घेणें देणें सुखचिवरी । हों देईं या जगा ।। १६ ।। तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांघरुविशील सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन माये ।। १७ ।। इये विनवणीयेसाठीं । अवलोकिलें गुरु कृपादृष्टी । म्हणे गीतार्थेंसी उठीं । न बोलें बहु ।। १८ ।। तेथ जी जी महाप्रसादु । म्हणोनि साविया जाला स्वानंदु । आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे ।। १९ ।।

अर्जुन उवाच :

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।। १ ।।

 अध्याय बारावा : भक्तियोग 

तू शुद्ध आहेस, तू उदार म्हणून प्रसिद्ध आहेस, आणि अखंड आनंदाची वृष्टि करणारी आहेस. गुरुकृपादृष्टिरूपी माते, तुझा जयजयकार असो ! १. विषयरूपी सर्पाने दंश केला असता मूर्च्छा येते, ती कांही केल्या जात नाही. हे गुरुकृपादृष्टि, तुझ्या योगाने ती मूर्च्छा नाहीशी होते आणि सर्पदंश झालेल्या प्राण्याची त्या (विषय) विषापासून सुटका होते. २. जर प्रसन्नतारूप पाण्याच्या लाटांची तुला भरती येईल, तर संसाराच्या त्रासाचे (अध्यात्मादि त्रिविध तापांचे) चटके कोणाला बसतील ? व खेद कसा बरे जाळू शकेल ? ३. हे प्रेमळ माते, भक्तांना अष्टांग-योगाच्या सुखाचे भोग तुझ्यामुळे प्राप्त होतात व भक्तांची 'ते ब्रह्म मी आहे' अशा स्वरूपसिद्धीच्या प्राप्तीची हौस तू पुरवितेस. (ती कशी पुरवितेस हे पुढे स्पष्ट करतात). ४. आधारचक्रावर असलेल्या कुंडलिनीच्या मांडीवर तूं आपल्या भक्तांना कौतुकाने वाढवितेस व त्यांना झोप येण्याकरिता हृदयाकाशरूपी पाळण्यात घालून झोके देतेस. ५. आत्मप्रकाशरूप ज्योतीने साधकरूपी बालकांस ओवाळतेस आणि मन व प्राण यांचा निरोध करणे ही खेळणी त्यांच्या हातात देतेस व स्वरूपानंदाचे (लहान मुलांना घालावयाचे) दागिने, साधकरूपी बालकांच्या अंगावर घालतेस. ६. सतरावी जीवनकलारूपी (व्योमचक्रातील चंद्रामृतरूपी) दूध देतेस व अनाहत ध्वनीचे गाणे गातेस आणि समाधीच्या बोधाने समजूत घालून (स्वरूपी) निजवितेस. ७. म्हणून साधकांना तू आई आहेस व सर्व विद्या तुझ्या चरणांच्या ठिकाणी पिकतात. म्हणून मी तुझा आश्रय सोडणार नाही. ८. हे सद्गुरूंची कृपादृष्टि तुझ्या कृपेचा आश्रय ज्याला मिळेल, तो सर्व विद्यारूप सृष्टीचा (उत्पन्नकर्ता) ब्रह्मदेवच बनतो. ९. एवढ्याकरिता हे आपल्या भक्तांचा कल्पतरु व श्रीमंत अशा आई, तू मला हा ग्रंथ सांगण्याला आज्ञा दे. १०. शांत, अद्भुतादि नवरसांच्या समुद्राची माझ्या भाषेत भरती कर व (परमार्थनिरूपणास शोभतील अशा) योग्य अलंकाररूपी रत्नांची (माझे निरूपण हे) खाणच होऊन राहील, असे कर. हे माऊली, (माझ्या या व्याख्यानात) गीतेतील अभिप्रायाचे मोठमोठे पर्वत तयार होतील असे कर. ११. मराठी भाषारूपी पृथ्वीमध्ये अलंकाररूपी सोन्याच्या खाणी उघड आणि आत्मानात्मविचाररूपी वेलींची लावणी जिकडे तिकडे होऊ दे. १२. संवादरूपी फळांचे बार असलेले सिद्धांतांचे दाट व विस्तीर्ण बगीचे निरंतर तयार कर, असे ज्ञानेश्वर महाराज (आपल्या गुरूंना) म्हणतात. १३. (माझ्या देशी-भाषारूप पृथ्वीवर पुढील गोष्टी नकोत, असे ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या गुरूंना म्हणतात.) नास्तिकपणारूपी दऱ्या व वितंडवादरूपी आडवाटा नाहीशा कर आणि कुतर्करूपी दुष्ट जनावरे हाकून दे. १४. श्रीकृष्णगुणांचे वर्णन करण्यात मला सर्वत्र समर्थ कर व श्रोत्यांना श्रवणाच्या राज्यावर बसव. १५. या मराठी भाषेच्या गांवात आत्मज्ञानाची रेलचेल कर व या जगाला केवळ ब्रह्मसुखाचेच घेणे देणे होऊ दे. १६. हे श्रीगुरुरूपी माते, जर तू आपल्या प्रेमरूपी पदराने मला निरंतर पांघरूण घालशील तर आताच मी हे सर्व उत्पन्न करीन. १७. या विनवणीबरोबर गुरूंनी त्यास कृपादृष्टीने पाहिले व म्हणाले, 'गीतार्थ सांगावयास लाग. फार बोलू नकोस.' १८. (असे गुरु बोलले,) तेव्हा ज्ञानेश्वर महाराजांना सहजच आनंद झाला व ते म्हणाले महाराज, आपण जी मला आज्ञा केली, ती मी आपला महाप्रसाद समजतो. तर आता आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी कथा सांगेन. आपण लक्ष देण्याची कृपा करावी. १९.

अर्जुन म्हणाला, याप्रमाणे सतत (तुझ्या व्यक्त स्वरूपाच्या ठिकाणी) युक्त असलेले जे भक्त तुझी उपासना करतात आणि जे अव्यक्त अशा अक्षर ब्रह्माची उपासना करतात, त्या (दोन प्रकारच्या) योग्यांपैकी उत्तम योगी कोणते ? १.

तरि सकळवीराधिराजु । जो सोमवंशीं विजयध्वजु । बोलता जाहला आत्मजु । पांडुनृपाचा ।। २० ।। कृष्णातें म्हणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें । तंव नवल म्हणोनि बिहालें । चित्त माझें ।। २१ ।। आणि ये कृष्णमूर्तीची सवें । यालागीं सोय धरिली जीवें । तंव नको म्हणोनि देवें । वारिलें मातें ।। २२ ।। तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ।। २३ ।। या दोनी जी वाटा । तूंतें पावावया वैकुंठा । व्यक्ताव्यक्त दारवंठां । रिगिजे येथ ।। २४ ।। पैं जे वानी श्यातुका । तेचि वेगळिया वाला येका । म्हणोनि एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाडू ।। २५ ।। अमृताचां सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळीं घेतलिया ।। २६ ।। हे कीर माझां चित्तीं । प्रतीति आथि जी निरुती । परि पुसणें योगपती । तें याचिलागीं ।। २७ ।। जें देवा तुम्हीं नावेक । अंगीकारिलें व्यापक । तें साचचि कीं कवतिक । हें जाणावया ।। २८ ।। तरि तुजलागीं कर्म । तूंचि जयांचें परम । भक्तीसी मनोधर्म । विकोनि घातला ।। २९ ।। इत्यादि सर्वींपरीं । जे भक्त तूंतें हरी । बांधोनियां जिव्हारीं । उपासिती ।। ३० ।। आणि जें प्रणवापैलीकडे । वैखरीयेसि जें कानडें । कायिसयाहि सांगडें । नव्हें जें वस्तु ।। ३१ ।। तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देश देशरहित । सोऽहंभावें उपासित । ज्ञानिये जे ।। ३२ ।। तयां आणि जी भक्तां । येरयेरांमाजीं अनंता । कवणें योगु तत्त्वता । जाणितला सांगा ।। ३३ ।। इया किरीटीचिया बोला । तो जगद्‌बंधु संतोषला । म्हणे हो प्रश्नु भला । जाणसी करूं ।। ३४ ।।

श्रीभगवानुवाच :

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ।। २ ।।

तरि अस्तुगिरीचां उपकंठीं । रिगालिया रविबिंबापाठीं । रश्मी जैसे किरीटी । संचरती ।। ३५ ।। वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पांडुसुता । तैसी नीच नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ।। ३६ ।। परि ठाकिलियाहि सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु । प्रेमभावा ।। ३७ ।। तैसें सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजी सूनि चित्त । जे रातिदिवो न म्हणत । उपासिती ।। ३८ ।। यापरी जे भक्त । आपणपें मज देत । तेचि मी योगयुक्त । परम मानीं ।। ३९ ।।

तरी सर्व वीरांचा सार्वभौम राजा व चंद्रवंशाच्या विजयाचा ध्वज व पंडुराजाचा मुलगा जो अर्जुन, तो बोलता झाला. २०. मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, ऐकले महाराज, आपण मला विश्वरूप दाखविले तेव्हां ते विश्वरूप अपूर्व म्हणून माझे चित्त भ्याले. २१. आणि (मला) या श्रीकृष्णाच्या सगुण रूपाची सवय आहे, म्हणून मनाने त्याचाच आश्रय केला. तेव्हां सगुण मूर्तीवर प्रेम ठेवणे चांगले नाही, म्हणून तेथे प्रेम ठेवू नकोस, असे देवांनी मला बजावले. २२. तर व्यक्त रूपाने अथवा अव्यक्त रूपाने तूच एक आहेस, याविषयी (माझ्या मनात) संशय नाही, भक्तीने व्यक्त स्वरूपाची व योगाने अव्यक्तस्वरूपाची प्राप्ति होते. २३. हे वैकुंठा, व्यक्त व अव्यक्त असा जो तू त्या तुझ्या प्राप्तीच्या उंबऱ्यात सोडणारे, भक्ति व योग हे दोन मार्ग आहेत. २४. परंतु जो कस शंभरभार सोन्याच्या लगडीला असतो तोच कस त्या लगडीतील वेगळ्या काढलेल्या एका वालभर सोन्याला असतो. म्हणून मर्यादित व व्यापक यांची योग्यता सारखी आहे. २५. अमृताच्या समुद्रामध्ये जी सामर्थ्याची थोरवी आढळून येते, तीच थोरवी त्या अमृतसमुद्राच्या लाटेतील एक चुळकाभर अमृत प्याले असता प्राप्त होते. (त्याप्रमाणे व्यक्त रूप जरी परिच्छिन्न आहे व अव्यक्त रूप हे जरी व्यापक आहे, तरी ती दोन्ही रूपे एकाच योग्यतेची आहेत.) २६. महाराज, माझ्या चित्तांत हाच (व्यक्त व अव्यक्त ही दोन्ही रूपें एकच आहेत) खरोखरी निश्चयेकरून अनुभव आहे. परंतु योगेश्वरा, आपल्याला विचारावयाचे ते एवढ्याचकरिता की, २७. हे श्रीकृष्णा, तुम्ही जी मागे क्षणभर व्यापकरूपाची ग्राह्य म्हणून शिफारस केलीत, ते तुमचे प्रतिपादन खरोखर मनापासूनचे आहे किंवा तो एक तुम्ही क्षणभर केलेला विनोद आहे, हे नीट समजून यावे, म्हणून (मी आपणास खुलासा विचारीत आहे). २८. तरी जे भक्त तुझ्या प्राप्तीकरितां कर्म करतात व तू ज्यांची परमगति आहेस व ज्यांनी आपले सर्व संकल्प तुझ्या भक्तीला विकल्यासारखे वाहिले आहेत. २९. हे कृष्णा, या व अशाच इतर सर्व प्रकारांनी, जे भक्त तुला आपल्या अंतःकरणात दृढ धारण करून तुझी उपासना करतात. ३०. आणि जी वस्तु ॐकारापलीकडे आहे व वैखरी नांवाच्या वाचेस जी दुर्बोध आहे व जी वस्तु कशाहि सारखी नाही. ३१. ती वस्तु अविनाशी व इंद्रियांना विषय न होणारी आहे, ती वस्तु दाखविता येण्याजोगी नाही व ती देशाने मर्यादित नाही अशी आहे; अशा वस्तूची जे ज्ञानी 'ती वस्तु मी आहे' अशा भावनेने उपासना करतात, ३२. महाराज, अशा या योगी व भक्तांपैकी कोणी एकाने हे अनंता, खरोखर योग जाणला, सांगा बरे ? ३३. या अर्जुनाच्या बोलण्याने ते जगद्बंधु श्रीकृष्ण परमात्मा संतुष्ट होऊन म्हणाले, अरे अर्जुना, तू प्रश्न करण्याचे चांगले जाणतोस. ३४.

श्रीकृष्ण म्हणाले, माझ्या ठिकाणी मन ठेवून, नित्ययुक्त होऊन, अतिशय श्रद्धेने युक्त असे जे माझी उपासना करतात, ते सर्वांत उत्कृष्ट योगी असे मी समजतो. २.

तर अर्जुना, अस्ताचलाच्या समीप सूर्य गेल्यानंतर सूर्यबिंबामागून जशी किरणे जातात, ३५. अर्जुना, ज्याप्रमाणे पावसाळ्यात नदीचे पाणी रोज वाढते, त्याप्रमाणे माझे भजन करीत असतांना माझ्या भक्तांचे माझ्याविषयीचे प्रेम नित्य नवे (वाढणारे) दिसते. ३६. परंतु गंगा नदी समुद्रास प्राप्त झाल्यानंतरहि जसा (तिच्या) मागील पाण्याचा अनिवार लोट येत राहतो, त्या गंगेसारखा ज्याच्या प्रेमभावाला जोर असतो; ३७. तसेच जे रात्र आणि दिवस असे कांही न म्हणता, सर्व इंद्रियांसहित माझ्या स्वरूपी दृढ अंतःकरण ठेवून माझी उपासना करतात; ३८. याप्रमाणे जे भक्त मला आपला आत्मभाव देतात, त्यांनाच मी श्रेष्ठ प्रतीचे योगयुक्त मानतो. ३९.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढोनि सोऽहंभावा । झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ॥ ४० ॥ मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे । इंद्रियां कीर जोगें । काइ होईल ॥ ४१ ॥ परि ध्यानाही कुवाडें । म्हणोनि एकें ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडें । कवणेही नोहे ॥ ४२ ॥ जया सर्वत्र सर्वपणें । सर्वांही काळीं असणें । जें पावूनि चिंतवणें । हिंपुटी जाहलें ॥ ४३ ॥ जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे । ऐसें म्हणोनि उपाये । उपजतीचिना ॥ ४४ ॥ जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे । तें आपुलेनिचि बळें । आंगविलें जिहीं ॥ ४५ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें । अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ॥ ४६ ॥ मग संयमाची धाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचां ॥ ४७ ॥ अपानींचिया कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा सुहाडा । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥ ४८ ॥ आशेचे लाग तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें । काळवखें ॥ ४९ ॥ वज्राग्नीचां ज्वाळीं । करूनि अपानधातूंची होळी । व्याधींचां सिसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ॥ ५० ॥ मग कुंडलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा । तया चोजवलें प्रभा । निमथावरी ॥ ५१ ॥ नवद्वारांचां चौचकीं । बाणूनि संयतीची आडवंकी । उघडली खिडकी । ककारांतींची ॥ ५२ ॥ प्राणशक्तिचामुंडे । प्रहारूनि संकल्पमेंढे । मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधलीं बळी ॥ ५३ ॥ चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनाहताची सुडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंतिलें वेगें ॥ ५४ ॥ मग मध्यमा मध्यविवरें । तेणें कोरिवें दादरें । ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्रींचें ॥ ५५ ॥ वरी मकारांत सोपान । तें सांडोनिया गहन । काखे सूनियां गगन । भरलें ब्रह्मीं ॥ ५६ ॥ ऐसेनि जे समबुद्धी । गिळावया सोऽहंसिद्धी । आंगविताति निरवधी । योगदुर्गें ॥ ५७ ॥ आपुलिया साटोवाटी । शून्य घेती उठाउठी । तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ॥ ५८ ॥ वांचूनि योगाचेनि बळें । अधिक कांहीं मिळे । ऐसें नाहीं आगळे । कष्टचि तया ॥ ५९ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

जिहीं सकळभूतांचां हितीं । निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया आसक्ती । भक्तीवीण ॥ ६० ॥ तयां महेंद्रादि पदें । करिताति वाटवधें । आणि

तथापि जे अक्षर, अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिन्त्य, अविकारी, अचल व ध्रुव (अशा वस्तूची) उपासना करतात; ३.

आणि अर्जुना याशिवाय दुसरे (निर्गुण उपासक) जे 'ते ब्रह्म मी आहे' अशी दृढ भावना करून अवयवरहित व अविनाशी अशा ब्रह्माला धरावयास पाहतात; ४०. ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी मनाचा प्रवेश होत नाही आणि बुद्धीची दृष्टि जेथे प्रवेश करीत नाही, ते इंद्रियांना खरोखर गोचर होईल काय ? ४१. परंतु जे ब्रह्म एका ठिकाणी न सांपडल्यामुळे व कोणत्याहि आकारात ते येत नसल्यामुळे, जे ध्यानालाहि कठीण आहे; ४२. जी वस्तु सर्व ठिकाणी, सर्व रूपाने व सर्व काली असते, ज्या स्वरूपाचे ध्यान करण्याकरिता गेले असता, चिंतन करण्याची क्रिया, तेथे आपला कांही लाग न लागल्यामुळे खजील होते, ४३. जी वस्तु उत्पन्न होत नाही व नाशहि पावत नाही व जी वस्तु नाही असेहि नाही व आहे असेहि नाही व जी वस्तु अशी असल्यामुळे जिच्या प्राप्तीविषयी साधने संभवतच नाहीत. ४४. जे चालत नाही व हालत नाही, जे संपत नाही व मळत नाही, ते (ब्रह्म) आपल्या बळानेच ज्यांनी स्वाधीन करून घेतले आहे. ४५.

इंद्रियसमुदायांचे नियमन करून, सर्वत्र समबुद्धि ठेवणारे व सर्व भूतांचे जे हित त्यामध्ये रत असणारे (अशी उपासना करणारे) ते देखील माझ्याप्रतच येतात. ४.

(ज्यांनी) वैराग्यरूपी मोठ्या अग्नीने विषयांची सैन्ये जाळून त्या योगाने होरपळलेली इंद्रिये धैर्याने आवरून धरली; ४६. मग इंद्रियांना (निग्रहाच्या) पाशात घालून अंतर्मुख केले व अशा तऱ्हेने त्यांस हृदयाच्या कपाटात कोंडले. ४७. हे सुजाण अर्जुना, गुदद्वाराला आसनमुद्रा लावून मूळबंधाचा किल्ला तयार केला. ४८. आशेचे संबंध तोडून टाकले, भित्रेपणाचे कडे ढासळून दिले आणि निद्रारूपी अंधार नाहीसा करून टाकला. ४९. वज्राग्नीच्या ज्वाळाने अपानरूप धातूंची होळी करून, रोगरूपी मुंडक्यांनी प्राणायामरूपी तोफा पूजिल्या. ५०. मग कुंडलिनीची मशाल आधार चक्रावर उभी केली व तिच्या प्रकाशाने ब्रह्मरंध्रापर्यंत मार्ग समजला. ५१. शरीरातील नवहि द्वारांच्या कवाडांवर संयमाचा अडसर घालून सुषुम्ना नाडीचे मुख उघडले. ५२. प्राणशक्तिरूपी चामुंडा देवीला संकल्परूपी मेंढे मारून व मनोरूपी महिषाचे मस्तक, हे बळी दिले. ५३. इडा व पिंगळा नाड्यांचा सुषुम्नेत प्रवेश करून अनाहत शब्दांचा गजर खुला केला व चंद्रामृत त्वरेने जिंकून घेतले. ५४. मग सुषुम्ना नाडीच्या मधील कोरीव अशा विवररूपी दादरा- वरून ब्रह्मरंध्राचे शिखर प्राप्त करून घेतले. ५५. शिवाय आज्ञाचक्ररूप अथवा ॐकाराची तिसरी मात्रा जो मकार, त्या मकाररूपी जिन्याचा बिकट शेवट जे चढून जातात व मूर्ध्नि आकाशाला बगलेत मारून ब्रह्माशी ऐक्याला पावतात, ५६. अशा प्रकारे सर्वत्र सारखी बुद्धि ठेवलेले जे असतात, ते मी ब्रह्म अशी भावना प्राप्त करून घेण्याकरिता योगरूपी अमर्याद किल्ले स्वाधीन करून घेतात. ५७. आपल्याला मोबदल्यात देऊन निराकार ब्रह्म त्वरित घेतात, तेहि अर्जुना मलाच पावतात. ५८. एऱ्हवी योगाचरणाच्या जोरावर विशेष कांही लाभ होतो, असे मुळीच नाही. उलट जास्त श्रम मात्र त्यांच्या पदरात पडतात. दुसरे कांही नाही. ५९.

अव्यक्त ब्रह्माच्या ठिकाणी ज्यांचे चित्त आसक्त आहे त्यांना अधिक क्लेश पडतो. कारण देहधाऱ्यांना अव्यक्त ब्रह्माच्या प्राप्तीचा मार्ग कष्टाने साध्य होतो. ५.

सगुणाच्या भक्तीस डावलून निराश्रय, निर्गुण आणि सर्व प्राण्यांचे मूर्तिमंत हितच, असे जे ब्रह्म, त्या ब्रह्माची प्राप्ती होण्याकरिता ज्या योग्यांनी त्या ठिकाणी आसक्ति धरलेली असते, ६०. त्यास (त्या योग्यास) इंद्रपदादि पदे वाटमारेपणा करतात व ऋद्धिसिद्धीपासून उत्पन्न होणारी सुखदुःखे त्या योग्यांच्या

ऋद्धिसिद्धींचीं द्वंद्वे । पडोनि ठाती ॥ ६१ ॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येंसीं आंग । झुंझवावें कीं ॥ ६२ ॥ ताहानें ताहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वावीं । मवावा वारा ॥ ६३ ॥ उन्निद्रेयाचे पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडासि साजणें । चावळावें गा ॥ ६४ ॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घराआंतु ॥ ६५ ॥ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंवीण करावा । तो हा योगु ॥ ६६ ॥ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज । परि मरणेंसी झुंज । नीच नवें ॥ ६७ ॥ ऐसें मृत्युहूनि तिख । कां घोंटे कढत विख । डोंगर गिळितां मुख । न फाटे काई ॥ ६८ ॥ म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि वाटा । भागा आला ॥ ६९ ॥ पाहें पां लोहाचे चणे । जैं बोचरिया पडती खाणें । तैं पोट भरणें कीं प्राणें । शुद्धी म्हणों ॥ ७० ॥ म्हणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आथि केंही । कां गगनामाजीं पाईं । खोलिजतु असे ॥ ७१ ॥ वळघलिया रणाची थाटी । आंगीं न लगतां कांठी । सूर्याची पाउटी । कां होय गा ॥ ७२ ॥ यालागीं पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पांडवा । तेवीं देहवंतां जीवां । अव्यक्तीं गति ॥ ७३ ॥ ऐसाही जरी धिंवसा । बांधोनियां आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ॥ ७४ ॥ म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपंथा । वोटंगले ॥ ७५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

कर्मेंद्रियें सुखें । करिती कर्में अशेखें । जियें कां वर्णविशेखें । भागा आलीं ॥ ७६ ॥ विधीतें पाळित । निषेधातें गाळित । मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ॥ ७७ ॥ ययापरी पाहीं । अर्जुना माझां ठाईं । संन्यासूनि नाहीं । करिती कर्में ॥ ७८ ॥ आणिकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव । तयां मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं ॥ ७९ ॥ ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरंतर । ध्यानमिषें घर । माझें झालें ॥ ८० ॥ जयांचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ॥ ८१ ॥ ऐसे अनन्ययोगें । विकले जीवें मनें आंगें । तयांचें कायि एक सांगें । जें सर्व मी करीं ॥ ८२ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचिया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा । केतुला पां ॥ ८३ ॥ तेवीं मी तयां । जैसे असती तैसियां । कळिकाळ

ब्रह्मप्राप्तीच्या आड पडून राहतात. ६१. काम-क्रोधांचे अनेक उपद्रव उद्भवतात व निराकारा-बरोबरच शरीर लढवावे लागते. ६२. तहानेने तहानच प्यावी, भूक लागली असतां भूकच खावी आणि रात्रंदिवस वावांनी वारा मोजावा. ६३. जेथे जागणे हेच निजणे, इंद्रियांचा निरोध करणे हेंच विषयांचे प्रशस्त भोगणे आणि अरे, झाडाशी मैत्री करून बोलावे लागते. ६४. थंडी नेसावी, ऊन पांघरावे आणि पावसाच्या घरात असावे. ६५. अर्जुना, फार काय सांगावे ! हा योग करणे, म्हणजे नवऱ्यावाचून नित्य नवा अग्निप्रवेश करणे, (सती जाणे) आहे. ६६. हा योग करण्याच्या कामात नवऱ्याचे (नवऱ्याबरोबर सती गेले असता जसा पुढे तोच नवरा मिळतो, तसे नवरा मिळविण्याचे) काम नाही, अथवा बापाच्याकडच्या कुलाचाराचे कांही निमित्तहि नाही, परंतु मरणाबरोबर (मात्र) नित्य नवी लढाई आहे. ६७. याप्रमाणे योगाचे दुःख मृत्युहून तीक्ष्ण आहे. अथवा कढत विष पिववेल काय ? डोंगर गिळतांना मुख फाटणार नाही काय ? ६८. म्हणून अर्जुना, या योगाच्या वाटेने माझी प्राप्ती करून घेण्याकरितां जे निघाले, त्यांच्या वाट्याला दुःखाचाच भाग आला. ६९. असे पहा की, जेव्हां बोचऱ्या माणसास लोखंडाचे चणे खाण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां ते त्याचे पोट भरणे म्हणावे की. प्राणाशी त्याचा वियोग म्हणावा ? ७०. म्हणून बाहूंनी समुद्र तरून जाणे, हे कोठे (शक्य) आहे काय ? अथवा आकाशात पायाने चालणे घडते काय ? ७१. युद्धाच्या गर्दीत गेल्यावर अंगाला काठीचा घाव न लागता सूर्याची पायरी करून (सूर्यमंडळाचा भेद करून) जाता येईल काय ? ७२. म्हणून अर्जुना, ज्याप्रमाणे पांगळ्याला वायूशी स्पर्धा करता येणार नाही, त्याप्रमाणे शरीरधारी जीवांची निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी गति नाही, ७३. असे असूनहि जर ते जीव धैर्य धरून निर्गुणाचाच पिच्छा पुरवतील तर त्यांना दुःख प्राप्त होईल, ७४. म्हणून अर्जुना, याहून दुसरे जे भक्तिमार्गाला लागले ते हे दुःख जाणतच नाहीत. ७५.

पण, हे पार्था, जे सर्व कर्मे मला अर्पण करून, मत्पर होऊन, अनन्य भक्तियोगाने माझे ध्यान करीत उपासना करतात; ६.

(येथून भक्तिमार्गाला लागलेल्या पुरुषाचे वर्णन करतात.) त्या भक्तिमार्गाला लागलेल्या पुरुषांची कर्मेंद्रिये ही वर्णाश्रमधर्मानुसार सर्व कर्मे आनंदाने करीत असतात. ७६. ते पुरुष शास्त्राने सांगितलेल्या आज्ञांचे पालन करतात व शास्त्राने मनाई केलेली कर्मे ते करीत नाहीत व केलेल्या कर्मांची फळे ती कर्मे मला अर्पण करून, जाळून टाकतात. ७७. अर्जुना, याप्रमाणे ते मला कर्मे अर्पण करून कर्मे नाहीशी करतात. ७८. आणखी ज्या ज्या म्हणून कांही शरीराच्या, वाणीच्या व मनाच्या क्रिया असतात, त्या सर्वांची प्रवृत्ति माझ्याशिवाय दुसरीकडे नसते. ७९. असे जे माझ्या ठिकाणी गढून माझी निरंतर उपासना करतात व जे माझे निरंतर ध्यान करतात व त्या ध्यानाच्या निमित्ताने जे माझे घर झाले आहेत. ८०. ज्यांच्या प्रेमाने माझ्याशी देवघेव केलेली असते व ऐहिक व पारत्रिक भोग व मोक्ष ही कुळे दीन आहेत असे समजून ज्यांनी त्यांचा त्याग केलेला असतो. ८१. याप्रमाणे एकनिष्ठ भक्तीने जीव, शरीर व मन यासह जे मला विकलेले असतात, त्यांचे काय एक मी करतो म्हणून सांगू ? कारण, सर्वच मी करतो. ८२.

माझ्या (सगुणस्वरूपाच्या) ठिकाणी ज्यांनी चित्त ठेवले आहे, अशा त्या (भक्तांचा) मी अल्पकाळात मृत्युरूप संसारसागरामधून उद्धार करणारा होतो. ७.

फार काय सांगावे ? अर्जुना, जो आईच्या पोटी जन्म घेतो तो आईचा किती आवडता असतो, बरे ? ८३. त्याप्रमाणे माझे भक्त जसे असतील त्या स्थितीत मी त्यांच्यावर प्रेम करतो व कळिकाळाचा पराभव करून त्यांना मी

नोकोनियां । घेतला पटा ॥ ८४ ॥ एऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥ ८५ ॥ तैसे ते माझें । कलत्र हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजें । तयांचेनि मी ॥ ८६ ॥ जन्ममृत्यूचां लाटीं । झळंबती इया सृष्टी । तें देखोनियां पोटीं । ऐसें जाहलें ॥ ८७ ॥ भवसिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे । येथ जरी कीं माझे । बिहिती हन ॥ ८८ ॥ म्हणोनि गा पांडवा । मूर्तीचा मेळावा । करूनि त्यांचिया गांवा । धांवतु आलों ॥ ८९ ॥ नामाचिया सहस्रवरी । नावा इया अवधारीं । सजूनियां संसारीं । तारूं जाहलों ॥ ९० ॥ सडे जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले । परिग्रही घातले । तरियावरी ॥ ९१ ॥ प्रेमाची पेटी । बांधली एकाचां पोटीं । मग आणिले तटीं । सायुज्याचां ॥ ९२ ॥ परि भक्तांचेनि नांवें । चतुष्पदादि आघवे । वैकुंठीचिये राणिवे । योग्य केलें ॥ ९३ ॥ म्हणोनि गा भक्तां । नाहीं एकही चिंता । तयातें समुद्धर्ता । आथि मी सदा ॥ ९४ ॥ आणि जेव्हांचि का भक्तीं । दिधली चित्तवृत्ती । तेव्हांचि मज सूती । तयांचिये नाटीं ॥ ९५ ॥ याकारणें गा भक्तराया । हा मंत्र तुवां धनंजया । कीजे जे यया । मार्गा भजिजे ॥ ९६ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अगा मानस हें एक । माझां स्वरूपीं वृत्तिक । करूनि घालीं निष्टंक । बुद्धिनिश्चयेंसीं ॥ ९७ ॥ इयें दोनीं सरिसीं । मजमाजीं प्रेमेंसीं । रिगालीं तरी पावसी । मातें तूं गा ॥ ९८ ॥ जे मन बुद्धि इहीं । घर केलें माझां ठायीं । तरि सांगें मग काई । मी तूं ऐसें उरे ॥ ९९ ॥ म्हणोनि दिवा पालवे । सवेंचि तेज मालवें । कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाय ॥ १०० ॥ उचललेया प्राणासरिसीं । इंद्रियेंही निगती जैसीं । तैसा मनोबुद्धिपाशीं । अहंकारु ये ॥ १ ॥ म्हणोनि माझां स्वरूपीं । मनबुद्धि इयें निक्षेपीं । येतुलेनि सर्वव्यापी । मीचि होसी ॥ २ ॥ यया बोला कांहीं । अनारिसें नाहीं । आपली आण पाहीं । वाहतु असे गा ॥ ३ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथवा हें चित्त । मनबुद्धीसहीत । माझां हातीं अचुंबित । न शकसी देवों ॥ ४ ॥ तरि गा ऐसें करीं । यां आठां पाहारांमाझारीं । मोटकें निमिषभरी । देतु जाय ॥ ५ ॥ मग जें जें कां निमिख । देखेल माझें सुख । तेतुलें अरोचक । विषयीं घेईल ॥ ६ ॥ जैसा शरत्कालु रिगे । आणि सरिता वोहटू लागे ।

आपल्या पदरात घेतो. ८४. सहज विचार करून पाहिले, तर (कोणीहि) एकदा माझा भक्त म्हणून ठरला, मग त्यास संसाराच्या काळजीची गोष्ट कशाला ? सांग. राजाचे कुटुंबास भीक मागण्याचे कारण पडेल काय ? ८५. त्याप्रमाणे ते भक्त माझे कुटुंब आहेत असे समजावे. त्यांचे कोणतेहि पडलेले काम करण्यात मला कमीपणा वाटत नाही. ८६. जन्ममृत्यूच्या लाटात हे जग गटांगळ्या खात असलेले पाहून, माझ्या पोटात असा विचार आला. ८७. संसारसागराच्या खवळण्याने कोणास भय उत्पन्न होणार नाही ? या योगाने (संसार-सागराच्या क्षोभाने) माझे भक्त कदाचित् भितील; ८८. म्हणून अर्जुना, सगुणरूप धारण करून भक्तांच्या गावाला मी धावत आलो. ८९. माझी हजारो नांवे ह्याच कोणी नावा, त्या तयार करून संसारसागरातून भक्तांना तारणारा मी नावाडी झालो, असे समज. ९०. जे भक्त सडे (अंतर्बाह्य परिग्रहरहित) आहेत असे मी पाहिले त्यांना (माझे) ध्यानरूपी कासेला लाविले व जे परिग्रही होते त्यांना नामरूपी नावेवर बसविले. ९१. एकाच्या पोटी प्रेमाची पेटी बांधली आणि मग त्यास मोक्षाच्या काठावर आणले. ९२. परंतु जे माझे भक्त असे (माझ्या दृष्टीने) ठरलेले आहेत, मग ते (गजेंद्रासारखे) चार पायांची जनावरे वगैरे का असेनात, पण त्या सर्वांना वैकुंठाच्या राज्यास योग्य केले. ९३. म्हणून माझ्या भक्तांना एकहि चिंता नाही, कारण त्यांचा उद्धार करणारा मी नेहमी तयार आहे. ९४. आणि जेव्हां भक्तांनी (आपली) चित्तवृत्ति मला दिली, त्या वेळी त्यांनी मला (आपल्या) छंदात घातले. ९५. याकरितां हे भक्तश्रेष्ठ अर्जुना, या भक्तिमार्गाचे आचरण करावे, हा विचार पक्का लक्षात ठेव. ९६.

माझ्याच ठिकाणी मन वृत्तिवंत करून घाल. माझ्या ठिकाणी बुद्धि स्थिर कर. (म्हणजे) त्यानंतर तू माझ्या ठिकाणी निवास करशील (मद्रूप होशील), यात संशय नाही. ८.

अरे अर्जुना, बुद्धीच्या निश्चयासह तू आपले मन फक्त माझ्या स्वरूपी अखंड वतनदार करून ठेव. ९७. बा अर्जुना, या दोघांनी (बुद्धि व मन यांनी) जर माझ्यामध्ये प्रेमाने बरोबर प्रवेश केला, तर तू मला पावशील. ९८. कारण की, मन व बुद्धि ही माझ्या ठिकाणी कायमची राहिली तर मग मी व तू असे द्वैत उरेल काय ? सांग. ९९. म्हणून पदराच्या वाऱ्याने दिवा मालवला असता त्या दिव्याचे तेज (जसे) लागलीच नाहीसे होते; अथवा सूर्यास्ताच्या वेळी त्या सूर्याच्या बिंबा-बरोबर (जसा) प्रकाश जातो; १००. शरीरातून प्राण निघाल्याबरोबर इंद्रिये जशी त्याच्या बरोबर निघतात, त्याप्रमाणे जिकडे मन व बुद्धि जातील, तिकडे त्यांच्याबरोबर अहंकार येतो. १०१. म्हणून माझ्या स्वरूपी मन व बुद्धि ही दोन्ही ठेव. एवढ्याने सर्वव्यापी जो मी, तोच तू होशील. १०२. अर्जुना, हे जे मी बोललो यात काही अन्यथा नाही, असे मी आपली शपथ वाहून तुला सांगतो. १०३.

अथवा, माझ्या ठिकाणी चित्त स्थिर करण्याला समर्थ नसलास तर, हे धनंजया, (चित्तैकाग्रतेचा) अभ्यास करून माझी प्राप्ती करून घेण्याची इच्छा कर. ९.

अथवा जर मन बुद्धिसहित हे चित्त माझ्या हाती सकलवासनारहित असे संपूर्ण तू देऊ शकणार नाहीस, १०४. तर अर्जुना असे कर की, या आठ प्रहरांमध्ये नेमके निमिषभर चित्त (मला) देत जा. १०५. मग जितके जितके निमिष तुझे चित्त माझे सुख पाहिल, तितके तितके तुझे चित्त विषयांच्या ठिकाणी अरुची घेईल. १०६. ज्याप्रमाणे शरदृतूचा प्रवेश झाला असता नद्यांचे पाणी कमी होऊ लागते, त्याप्रमाणे तुझ्या चित्ताचा माझ्या स्वरूपात जसजसा प्रवेश होईल, तसतसे

तैसें चित्त काढेल वेगें । प्रपंचौनी ॥ ७ ॥ मग पुनवेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसेंदिसें । हारपत अंवसे । नाहींचि होय ॥ ८ ॥ तैसें भोगाआंतुनि निगतां । चित्त मजमाजीं रिगतां । हळू हळू पांडुसुता । मीचि होईल ॥ ९ ॥ अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो हा एकु जाणिजे । येणें कांहीं न निपजे । ऐसें नाहीं ॥ ११० ॥ पैं अभ्यासाचेनि बळें । एकां गति अंतराळें । व्याघ्र सर्प प्रांजळे । केले एकीं ॥ ११ ॥ विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे । एकीं वाग्ब्रह्म थोकडे । अभ्यासें केलें ॥ १२ ॥ म्हणोनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं । यालागीं माझां ठायीं । अभ्यासें मिळ ॥ १३ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

कां अभ्यासाही लागीं । कसु नाहीं तुझां आंगीं । तरी आहासी जया भंगीं । तैसाचि अस ॥ १४ ॥ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं । अभिमानु न संडीं । स्वजातीचा ॥ १५ ॥ कुळधर्मु चाळीं । विधिनिषेध पाळीं । मग सुखें तुज सरळीं । दिधली आहे ॥ १६ ॥ परि मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु होये । तो मी करीतु आहे । ऐसें न म्हणे ॥ १७ ॥ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे । विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनि ॥ १८ ॥ उणयापुरेयाचें कांहीं । उरों नेदीं आपुलां ठायीं । स्वजातीचि करूनि घेईं । जीवित हें ॥ १९ ॥ माळियें जेउते नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें । तया पाणिया ऐसें केलें । होआवें गा ॥ १२० ॥ एऱ्हवीं तरी सुभटा । उजू कां अव्हांटा । रथु काई खटपटा । करितु असे ॥ २१ ॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ती । इयें वोझीं नेघें मती । अखंड चित्तवृत्ती । आठवीं मातें ॥ २२ ॥ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे । निवांतचि अर्पिजे । माझां ठायीं ॥ २३ ॥ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तूं सायुज्यसदना । माझिया येसी ॥ २४ ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

नातरी हेंही तुज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तूं भज । पांडुकुमरा ॥ २५ ॥ बुद्धीचां पाठीं पोटीं । कर्माआदि कां शेवटीं ।

तुझे चित्त प्रपंचातून वेगाने निघेल. १०७. मग ज्याप्रमाणे पौर्णिमेपासून दिवसेंदिवस चंद्राचे बिंब कमी होत होत अमावास्येला अगदी नाहीसे होते, १०८. त्याप्रमाणे भोगातून तुझे चित्त निघून माझ्यामध्ये प्रवेश करता करता, अर्जुना ते तुझे चित्त हळूहळू मद्रूप होईल. १०९. अरे, अभ्यासयोग जो म्हणतात, तो हाच एक आहे, असे समज. याच्या योगाने कोणतीहि गोष्ट प्राप्त होणार नाही, असे नाही, ११०. अभ्यासाचे सामर्थ्याने कित्येक आकाशाच्या पोकळीत चालू शकतात व कित्येकांनी वाघ व साप यासारखे दुष्ट प्राणी स्वाधीन करून घेतले, १११. विष खाण्याचा अभ्यास केला असता ते विषदेखील पचनी पडते. अभ्यासाच्या योगाने समुद्रावरून पायाने जाता येते; कित्येकांनी वेदांचा अभ्यास करून ते वेद आटोक्यात आणले. ११२. म्हणून, अभ्यासाला कोणतीहि गोष्ट मुळीच कठीण नाही. याकरिता माझ्या स्वरूपी तू अभ्यासाने एकरूप हो. ११३.

अभ्यासयोगाला देखील असमर्थ असलास, तर सर्वस्वी माझ्याकरिता कर्मे करणारा हो. माझ्या करितासुद्धा कर्मे केलीस तरी तू सिद्धी मिळवशील. १०.

अथवा असा अभ्यास करण्याविषयी सुद्धा जर तुझ्या अंगी सामर्थ्य नसेल, तर हल्ली ज्या स्थितीत तूं आहेस, त्या स्थितीत राहा. ११४. इंद्रियांचा निग्रह करू नकोस. विषयभोगांना कमी करू नकोस व आपल्या जातीचा अभिमान सोडू नकोस. ११५. आपल्या कुळातील आचारांचे आचरण कर व शास्त्रांनी जी कर्मे करावी असा विधी सांगितला आहे ती कर्मे कर व जी कर्मे करू नये, असा निषेध केला आहे, ती कर्मे करू नकोस एवढे तू केलेस म्हणजे सुखाने तुला वाटेल तसे वागावयास मोकळीक दिली आहे. ११६. परंतु मनाने, वाचेने व देहाने जसे जे कर्म होईल, ते कर्म मी करीत आहे, असे म्हणू नकोस. ११७. (कारण) ज्या परमेश्वराच्या सत्तेने हे विश्व चालले आहे, त्यालाच कोणतीहि गोष्ट करणे अथवा न करणे, हे सर्व ठाऊक आहे. ११८. कर्मात काही न्यून अथवा पूर्ण झाले तर त्याच्या संबंधाने तूं आपल्या चित्ताच्या ठिकाणी काही (खंती अथवा संतोष) उरू देऊ नकोस आणि तूं हे जीवित आपल्या जातीचे करून टाक म्हणजे आपला आयुष्यक्रम आपल्या जातीला योग्य अशी कर्मे करण्यात घालव. ११९. अरे, माळ्याने जिकडे नेले, तिकडे कांही एक तक्रार न करता जाणाऱ्या पाण्याप्रमाणे तुझे जीवित निरभिमान होऊन कर्म करणारे होऊ दे. १२०. अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर आपला मार्ग सरळ आहे किंवा तो आडमार्ग आहे, याची वाटाघाट रथ केव्हां तरी करतो काय ? १२१. म्हणून कोणतेहि कर्म करण्याची प्रवृत्ति अथवा न करण्याची निवृत्ति ही ओझी तू आपल्या बुद्धिवर घेऊ नकोस तर, तू आपल्या चित्तवृत्तीने मी जो परमेश्वर, त्या मला निरंतर स्मर. १२२. आणि जे जे कर्म घडेल, ते कमी अथवा जास्त म्हणू नकोस तर ते निमूटपणाने माझ्या ठिकाणी अर्पण कर. १२३. अर्जुना, अशा माझ्या रूपाच्या अनुसंधानाने शरीरत्यागानंतर तूच सायुज्यमुक्तिरूप माझ्या घरी येशील. १२४.

अथवा मद्योगाचा आश्रय करून, हे (माझ्या ठिकाणी कर्माचा संन्यास) करण्यास देखील जर तू असमर्थ असलास, तर नियतचित्त होऊन सर्व कर्मफलांचा त्याग कर. ११.

अथवा, हेहि कर्म जर तुला मला देववत नसेल, (म्हणजे मला अर्पण करवत नसेल) तर अर्जुना, (आम्ही तुला पुढे सांगतो ते) तू आचरण कर. १२५. बुद्धीच्या मागे व पुढे, कर्माच्या आरंभी व शेवटी, हे अर्जुना, मला बांधणे जर तुला कठीण वाटत असेल, (कर्माची प्रेरणा करणाऱ्या बुद्धीचा प्रेरक परमात्माच आहे, असा विचार करणे, हे बुद्धीच्या पाठीमागे परमात्म्यास बांधणे होय व ते कर्म झाल्यावर परमात्म्यालाच अर्पण करणे, योग्य आहे, असा बुद्धीने निश्चय करणे, हेच परमात्म्यास बुद्धीच्या पुढे बांधणे होय. आणि कर्म करण्याच्या अगोदर ज्या कर्तृत्वाच्या अभिमानाने कर्मास प्रारंभ होतो ते कर्तृत्व आपले नसून खरोखर परमात्म्याचेच आहे, अशा

मातें बांधणें किरीटी । दुवाड जरी ॥ २६ ॥ तरि हेंही असो । सांडीं माझा अतिसो । परि संयतिसीं वसो । बुद्धि तुझी ॥ २७ ॥ आणि जेणें जेणें वेळें । घडती कर्में सकळें । तयांचीं तियें फळें । त्यजितु जाय ॥ २८ ॥ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें आलीं । तैसीं सांडीं निपजलीं । कर्में सिद्धें ॥ २९ ॥ परि मातें मनीं धरावें । कां मजउद्देशें करावें । हें कांहीं नको आघवें । जाऊं दे शून्यीं ॥ १३० ॥ खडकीं जैसें वर्षलें । कां आगीमाजीं पेरिलें । कर्म मानीं देखिलें । स्वप्न जैसें ॥ ३१ ॥ अगा आत्मजेचां विषीं । जीवु जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मीं अशेषीं । निकामु होये ॥ ३२ ॥ वन्हीची ज्वाळा जैशी । वायां जाय आकाशीं । क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजीं ॥ ३३ ॥ अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलगु । परि योगामाजीं योगु । धुरेचा हा ॥ ३४ ॥ येणें फलत्यागें सांडें । तें तें कर्म न विरूढे । एकचि वेळें वेळुझाडें । वांझें जैसीं ॥ ३५ ॥ तैसें येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे ॥ ३६ ॥ पैं अभ्यासाचां पाउटीं । ठाकिजे ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येइजे भेटी । ध्यानाचिये ॥ ३७ ॥ मग ध्यानासि खेंव । देती आघवेचि भाव । तेव्हां कर्मजात सर्व । दूरी ठाके ॥ ३८ ॥ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु संभवे । त्यागास्तव आंगवे । शांति सगळी ॥ ३९ ॥ म्हणोनि यावया शांति । हाचि अनुक्रमु सुभद्रापती । अभ्यासुचि प्रस्तुतीं । करणें एथ ॥ १४० ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासोनि ध्यान । विशेषिजे ॥ ४१ ॥ मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासोनि चांगु । त्यागाहूनि भोगु । शांतिसुखाचा ॥ ४२ ॥ ऐसिया या वाटा । इहींचि पेणां सुभटा । शांतीचा माजिवटा । ठाकिला जेणें ॥ ४३ ॥

समजुतीने कर्म करावयास लागणे. हे कर्माच्या प्रारंभी परमात्म्यास बांधणे होय; व आरंभिलेल्या कर्मापासून मिळणारे फळ, त्या कर्माच्या शेवटी परमात्म्यास समर्पण करणे, हेच कर्माच्या शेवटी परमात्म्यास बांधणे होय; याप्रमाणे बुद्धीच्या अगोदर व बुद्धीच्या शेवटी आणि कर्माच्या आरंभी व कर्माच्या शेवटी मला परमात्म्याला त्यात गोवणे हे जर तुला कठीण वाटत असेल), १२६. तर हे देखील राहू दे, माझ्याकरितां कर्म करून मला अर्पण करण्याचा जो विचार सांगितला; त्याविषयीचा आग्रहहि एकीकडे राहू दे, परंतु तुझी बुद्धि (कर्मफलाविषयी) निग्रहयुक्त असू दे (तू आपल्या बुद्धीत कर्तृत्वमद व फलास्वाद घेऊ नकोस). १२७. आणि ज्या ज्या वेळी कर्मे घडतील त्या त्या वेळी त्यांची ती सर्व फळे तू टाकीत जा. १२८. झाडांस अथवा वेलीस आलेली फळे जशी ती झाडे व त्या वेली टाकून देतात, त्याप्रमाणे पूर्ण झालेली कर्मे (तू) टाकून दे, (त्यांच्या फळांची आशा चित्तात ठेवू नकोस). १२९. परंतु मनामध्ये माझी आठवण करावी अथवा मला अर्पण करण्याच्या हेतूने कर्म करावे; हे कांही नको, तर ते शून्यात जाऊ दे. (तूहि घेऊ) नकोस व मलाहि अर्पण करू नकोस तर ते कर्म तसेंच रिकामे राहू दे. १३०. खडकावर पडलेला पाऊस अथवा अग्नीत पेरलेले बी अथवा पाहिलेले स्वप्न हे जसे व्यर्थ असते, त्याप्रमाणे सर्व कर्मे व्यर्थ मान. १३१. अरे अर्जुना, आपल्या मुलीविषयी जसा आपला जीव निष्काम असतो, त्याप्रमाणे सर्व कर्मांच्या फलाविषयी तू निष्काम हो. १३२. अग्नीची ज्वाळा जशी आकाशात व्यर्थ जाते, (म्हणजे तिचा कांही परिणाम होत नाही) त्याप्रमाणे तुझ्याकडून होणारी कर्मे शून्यामध्ये जिरू दे (म्हणजे जणूकाय ती कर्मे केलीच नाहीत, अशी तुझी चित्तवृत्ति असू दे). १३३. अर्जुना, हा फलत्याग सोपा वाटतो खरा, पण सर्व योगांमध्ये हा योग श्रेष्ठ आहे. १३४. जसे वेळूचे झाड एक वेळ व्याले म्हणजे पुन्हा वीत नाही, त्याप्रमाणे या फलत्यागाने जे जे कर्म टाकले जाते; त्या त्या कर्मास पुन्हा अंकुर फुटत नाही (ते कर्म सुखदुःखाचा भोग देण्याकरिता पुढे जन्माला कारणीभूत होत नाही). १३५. त्याप्रमाणे याच शरीराने शरीराला येणे (जन्माला येणे) संपते, फार काय सांगावे ? जन्ममरणाच्या खेपांवर दगड पडतो. १३६. मग अर्जुना, अभ्यासाच्या (वरील ९ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे) पायरीने ज्ञान (परमेश्वराचे परोक्षज्ञान) प्राप्त करून घ्यावे व त्या ज्ञानाच्या योगाने ध्यानाच्या भेटीस यावे (त्या ज्ञानाने माझ्या स्वरूपाचे ध्यान करावे). १३७. मग सर्व भाव (कायिक, वाचिक, मानसिक भाव) ध्यानाला आलिंगन देतात, म्हणजे ध्यानात गढून जातात. त्या वेळेला कर्म मात्र जेवढे आहे, ते दूर राहते (म्हणजे होत नाही. कारण कर्मे करण्याची साधने किंवा द्वारे जी काया, वाचा व मन ती सर्व ध्यानात गढून गेल्यामुळे, कर्मे करण्यास जाग्यावर कोणीच नसतात; म्हणूनच कर्मे होत नाहीत). १३८. फलाला उत्पन्न करणारे जे कर्म ते जेव्हां दूर होते, तेव्हां फलत्याग संभवतो आणि अशा त्या त्यागामुळे पूर्णशांति (पूर्णब्रह्मस्थिति) हस्तगत होते. १३९. म्हणूनच अर्जुना, शांति प्राप्त होण्याकरिता हाच (आता सांगितलेला) काय तो क्रम आहे (म्हणून) सांप्रतकाळी तुला अभ्यासच केला पाहिजे. १४०.

अभ्यासापेक्षा ज्ञान गहन आहे, ज्ञानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे, ध्यानापेक्षा कर्मफलत्याग अधिक बरा आणि कर्मफलत्यागापेक्षाहि शांति श्रेष्ठ आहे. १२.

अर्जुना, मग अभ्यासापेक्षा ज्ञान हे खोल आहे आणि ज्ञानापेक्षा ध्यान अधिक महत्त्वाचे आहे. १४१. मग कर्मफलत्याग जो आहे, तो ध्यानापेक्षा चांगला आहे आणि कर्मफलत्यागापेक्षा शांतिसुखाचा भोग (म्हणजे ब्रह्मसुखाचा अनुभव) चांगला आहे. १४२. अर्जुना, अशा या वाटेने व याच मुक्कामाच्या क्रमाने ज्याने शांतीचा मध्य गाठला, १४३.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

जो सर्व भूतांचां ठायीं। द्वेषातें नेणोंचि कही। आपपरु नाहीं। चैतन्या जैसा ॥ ४४ ॥ उत्तमातें धरिजे। अधम तरि अव्हेरिजे। हें कांहींच नेणिजे। वसुधा जेवीं ॥ ४५ ॥ कां रायाचें देह चाळूं। रंका परौतें गाळूं। हें न म्हणेचि कृपाळू। प्राणु पैं गा ॥ ४६ ॥ गाईची तृषा हरूं। कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं। ऐसें नेणेचि का करूं। तोय जैसें ॥ ४७ ॥ तैसी आघवांचि भूतमात्रीं। एकपणें जया मैत्री। कृपेशीं धात्री। आपणपां जो ॥ ४८ ॥ आणि मी तूं हे भाष नेणें। माझें कांहींचि न म्हणे। सुखदुःख जाणणें। नाहीं जया ॥ ४९ ॥ तेवींचि क्षमेलागी। पृथ्वीसि पवाडु आंगी। संतोषा उत्संगीं। दिधलें घर ॥ १५० ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

वार्षियेंवीण सागरु। जैसा जळें नित्य निर्भरु। तैसा निरुपचारु। संतोषी जो ॥ ५१ ॥ वाहूनि आपुली आण। धरी जो अंतःकरण। निश्चया साचपण। जयाचेनि ॥ ५२ ॥ जीवु परमात्मा दोन्ही। बैसोनि ऐक्यासनी। जयाचां हृदयभुवनी। विराजती ॥ ५३ ॥ ऐसा योगसमृद्धि। होऊनि जो निरवधि। अर्पी मनोबुद्धि। माझां ठायी ॥ ५४ ॥ आंतु बाहेरि योगु। निर्वाळलेयाही चांगु। तरि माझा अनुरागु। सप्रेम जया ॥ ५५ ॥ अर्जुना गा तो भक्तु। तोचि योगी तोचि मुक्तु। तो वल्लभा मी कांतु। ऐसा पढिये ॥ ५६ ॥ हें ना तो आवडे। मज जीवाचेनि पाडें। हेंही एथ थोडें। रूप करणें ॥ ५७ ॥ तरी पढियंतयाची कहाणी। हे भुलीची भारणी। इयें तंव न बोलणी। परि बोलवी श्रद्धा ॥ ५८ ॥ म्हणोनि गा आम्हां। वेगा आली उपमा। एऱ्हवीं काय प्रेमा। अनुवादु असे ॥ ५९ ॥ आतां असो हे किरिटी। पैं प्रियाचिया गोष्टी। दुणा थांव उठी। आवडी गा ॥ १६० ॥ तयाही वरी विपायें। प्रेमळु संवादिया होये। तिये गोडीसी आहे। कांटाळें मग ॥ ६१ ॥ म्हणोनि गा पांडुसुता। तूंचि प्रियु आणि तूंचि श्रोता। वरी प्रियाची वार्ता। प्रंसगें आली ॥ ६२ ॥ तरी आतां बोलों। भले या सुखा मीनलों। ऐसें म्हणतखेवीं डोलों। लागले देवो ॥ ६३ ॥

सर्व भूतांच्या ठिकाणी द्वेष न करणारा, मैत्रीने वागणारा, आणि तसाच कृपायुक्त, मी माझेपण-रहित, सुख व दुःख समान मानणारा, क्षमाशील, १३.

सर्वव्यापी चैतन्याला ज्याप्रमाणे आपला व परकेपणाचा भाव कोठेच नसतो, त्याप्रमाणे त्याला लोकांविषयी आपला व परकेपणा राहिला नाही, म्हणून तो कोणत्याहि प्राण्याचा द्वेष करण्याची गोष्ट जाणत नाही. १४४. उत्तमाचा स्वीकार करावा आणि नीच म्हणून (नीचाचा) त्याग करावा, हे ज्याप्रमाणे पृथ्वी मुळीच जाणत नाही. १४५. किंवा अर्जुना, राजाच्या देहाची हालचाल करावी व दरिद्री पुरुषाचा देह टाकून द्यावा असे कृपाळू प्राण केव्हांहि म्हणतच नाही. १४६. गाईची तहान भागवू आणि वाघाला विष होऊन मारू असे करणे पाण्याला जसे ठाऊकच नसते; १४७. त्याप्रमाणे एकपणाच्या ऐक्यबोधाने संपूर्ण प्राणिमात्रांशी ज्याची मैत्री असते व जो आपण स्वतः कृपेची जन्मभूमि असतो; १४८. आणखी 'मी तू अशी भाषा त्याला माहीत नसते आणि माझे असे तो कांहीच म्हणत नाही व ज्याला सुखदुःखाची जाणीव नसते. १४९. त्याचप्रमाणे क्षमेच्या बाबतीत, ज्याची योग्यता पृथ्वीसारखी आहे व त्याने आपल्या मांडीवर संतोषाला घर दिले आहे (संतोष ज्याच्यामुळे वाढत आहे). १५०.

सर्वदा संतुष्ट, योगी, नियतचित्त, माझ्या ठिकाणी ज्याचे मन दृढ आहे असा, माझ्या ठिकाणी ज्याने मन व बुद्धि अर्पण केली आहेत, असा जो माझा भक्त असतो, तो मला प्रिय आहे. १४.

वर्षाऋतूशिवाय जसा समुद्र पाण्याने नेहमी पूर्ण भरलेला असतो, तसा जो कोणत्याहि बाह्य उपचारांशिवाय संतोषाने नेहमी पूर्ण भरलेला असतो. १५१. जो अंतःकरणाला आपली शपथ घालून आवरून धरतो आणि ज्याच्या योगाने निश्चयाला खरेपणा असतो; १५२. ज्याच्या अंतःकरणरूपी घरामध्ये जीव व परमात्मा हे दोन्ही ऐक्यरूपी आसनावर बसून शोभत आहेत. (जीव व परमात्मा यांचे ऐक्य, ज्याच्या अनुभवाला आले आहे); १५३. असा ऐक्यरूपी ऐश्वर्याने संपन्न होऊन जो आपले मन व बुद्धि अखंड माझ्या ठिकाणी अर्पण करितो, १५४. अंतःकरणांत (आत्मैक्यप्रतीतीच्या दृढतेने) व बाह्य शरीरात (ध्यान, धारणा इत्यादिकांच्या द्वारे) चांगल्या तऱ्हेने योगात तयार होऊन देखील ज्याला माझ्या सगुण स्वरूपाविषयी दृढ प्रेम असते. १५५. अर्जुना, तो भक्त, तोच योगी आणि तोच मुक्त, तो जशी कांही स्त्री व मी पति इतका तो मला आवडतो. १५६. इतकेच नाही तर, तो मला जिवाइतका प्रिय आहे, पण माझे जे त्याच्यावर प्रेम आहे, त्याला ही देखील उपमा, अपुरी आहे. १५७. परंतु प्रेमळ भक्तांच्या गोष्टी हा मला भुरळ पाडणारा मंत्र आहे. प्रेमळ भक्तांच्या गोष्टी बोलून दाखविण्यासारख्या नाहीत, पण अर्जुना तुझी माझ्यावरील श्रद्धा मला असली न बोलावयाची गोष्ट (पण) बोलावयास लावते. १५८. म्हणून आम्ही (बायकोची व जीवाची) झटकन् उपमा देऊ शकलो. नाहीतर हे प्रेम बोलून दाखविता येईल काय ? १५९. आतां अर्जुना, हे असू दे. पण प्रियकर भक्तांच्या गोष्टी बोलण्यात प्रेमास दुप्पट बळ चढते. १६०. त्यात आणखी कदाचित् संवाद करण्यास प्रेमळ मनुष्य मिळाला, तर मग त्या आनंदाला दुसरी उपमा आहे काय ? १६१. म्हणून अर्जुना, तूच प्रेमळ भक्त आणि तूंच श्रोता आहेस; शिवाय आणखी प्रसंगानुसार प्रेमळाची गोष्ट बोलण्याची वेळ आली. १६२. (जरी प्रेमळाची गोष्ट शब्दांनी बोलून दाखविता येत नाही, तरी मागील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे प्रेमळाच्या त्रिपुटीचा प्रसंग आला आहे) म्हणून आता मी बोलतोच. या बोलण्याच्या सुखाचा आपल्याला कसा चांगला योग आला आहे ! असे म्हणता क्षणी देव डोलावयास लागले. १६३. मग श्रीकृष्ण म्हणाले, ज्या भक्ताला

मग म्हणे ज़ाण । तया भक्ताचें लक्षण । जया मी अंतःकरण । बैसों घाली ॥ ६४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

तरी सिंधूचेनि माजें । जळचरां भय नुपजे । आणि जळचरीं नुबगिजे । समुद्र जैसा ॥ ६५ ॥ तेविं उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे । आणि जयाचेनि आंगें । न शिणें लोकु ॥ ६६ ॥ किंबहुना पांडवा । शरीर जैसे अवयवां । तैसा नुबगे जीवां । जीवपणें जो ॥ ६७ ॥ जगचि देह जाहलें । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेलें । हर्षामर्ष ठेले । दुजेनविण ॥ ६८ ॥ ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्तु । भयोद्वेगरहितु । याही वरि भक्तु । माझां ठायीं ॥ ६९ ॥ तरि तयाचा गा मज मोहो । काय सांगों तो पढियावो । हें असो जीवें जीवो । माझेनि तो ॥ १७० ॥ जो निजानंदे धाला । परिणामु आयुष्या आला । पूर्णते जाहला । वल्लभु जो ॥ ७१ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

जयाचां ठायीं पांडवा । अपेक्षे नाहीं रिगावा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ॥ ७२ ॥ मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर । परि वेंचे शरीर । तिये गांवीं ॥ ७३ ॥ हिमवंतु दोष खाये । परि जीविताची हानि होये । तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ॥ ७४ ॥ शुचि शुचि गांग होये । आणि पाप तापहि जाये । परि तेथें आहे । बुडणें एक ॥ ७५ ॥ खोलिये पारु नेणिजे । तरी भक्तीं न बुडिजे । रोकडाचि लाहिजे । न मरतां मोक्षु ॥ ७६ ॥ संताचेनि अंगलगें । पापातें जिणणें गंगें । तेणें संतसंगें । शुचित्व कैसें ॥ ७७ ॥ म्हणोनि असो जो ऐसा । शुचित्वें तीर्थां कुवासा । जेणें लंघविले दिशा । मनोमळ ॥ ७८ ॥ आंतु बाहेरि चोखाळु । सूर्य तैसा उजाळु । आणि तत्त्वर्थींचा पायाळु । देखणा जो ॥ ७९ ॥ व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश । तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥ १८० ॥ संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें विनटला । व्याधाहातोनि सुटला । विहंगमु जैसा ॥ ८१ ॥ तैसा सतत जो सुखे । कोणीही टवंच न देखे । नेणिजे

मी आपले अंतःकरण बसावयास घालतो, त्या भक्ताची लक्षणे समजून घे. १६४.

ज्याचा लोक कंटाळा करीत नाहीत व जो लोकांना कंटाळत नाही, जो हर्ष, क्रोध, भय आणि उद्वेग यांपासून सुटला आहे, तोच मला प्रिय आहे.१५.

तर ज्याप्रमाणे समुद्राच्या खवळण्याने पाण्यात राहणाऱ्या प्राण्यांना भय उत्पन्न होत नाही आणि जलचरांना समुद्र कंटाळत नाही, १६५. त्याप्रमाणे उन्मत्त जगाच्या योगाने ज्याला खेद होत नाही आणि ज्याच्या स्वतःकडून लोकांना शीण होत नाही; १६६. फार काय सांगावे ! अर्जुना, शरीर जसे अवयवांना कंटाळत नाही, त्याप्रमाणे आपण सर्वांचा जीव आहो अशी त्याची आत्मैक्यबुद्धि असल्यामुळे तो प्राणिमात्रांना कंटाळत नाही. १६७. हे जगच त्याचा देह झाल्यामुळे, आवडते व नावडते हे भाव त्याच्या चित्तातून गेले व त्याच्या ठिकाणी द्वैत नसल्यामुळे, त्याची आनंद व क्रोध ही द्वंद्वे बंद पडली. १६८. असा (सुखदुःखादि) द्वंद्वापासून पूर्णपणे मुक्त झालेला, भय आणि चित्तक्षोभ यांनी रहित झालेला आणि इतके असून शिवाय माझ्या ठिकाणी अनन्य असलेला, १६९. तर त्याचा मला मोह असतो. ती आवड काय सांगू ! हे राहू दे, तो माझ्याच योगाने जगतो (म्हणजे त्याच्या जगण्यास माझ्या प्रेमाची जरूर असते). १७०. जो आत्मानंदाने तृप्त झाला व जो पुरुष म्हणजे सर्वांचा शेवट असलेले ब्रह्मच जन्मास आले आणि जो पूर्ण ब्रह्मस्थितीरूपी जी स्त्री, तिचा प्रिय पति झाला. १७१.

निरपेक्ष, शुद्ध, तत्त्वार्थीचा देखणा, उदासीन, संसार दुःखविरहित, कर्मारंभास अवश्य असणारा जो अहंकार तद्विरहित, असा जो माझा भक्त असतो, तो मला प्रिय आहे. १६.

अर्जुना, ज्याच्या ठिकाणी इच्छेला प्रवेश नाही. (ज्याला कशाचीहि जरुरी नाही) आणि ज्याच्या जगण्याने त्याच्या आतील आत्मसुखाचा उत्कर्षच होत राहतो. १७२. काशीक्षेत्र हे (जीवांना) मोक्ष देण्यात खरोखर उदार आहे, परंतु त्या क्षेत्रामध्ये मुमुक्षूचे शरीर पडावे लागते. १७३. हिमालय पर्वत पाप नाहीसे करतो, परंतु तेथे मरण्याचा फार संभव आहे. साधूचा पवित्रपणा तसा धोक्याचा नाही. १७४. गंगोदक अत्यंत पवित्र आहे आणि त्या गंगोदकाने पाप व ताप नाश पावतात, परंतु तेथे (गंगोदकात) बुडी मारण्याची जरुरी असल्याकारणाने तेथे बुडण्याचा संभव असतो. १७५. गंगेप्रमाणेच साधूच्या (ज्ञानाचा) खोलीचा अंत लक्षात येत नाही, तरी पण त्याच्या संगतीत साधकास बुडण्याची भीति नसते. तेथे (साधुसंगतीत) मरावयाचा प्रसंग न येता याच देहात रोकडा मोक्ष पदरात पडतो. १७६. संतांच्या शरीर स्पर्शाने गंगेची पापे जातात, तेव्हां त्या संतांच्या संगतीने किती पवित्रपणा येतो ! १७७. म्हणून आता हे वर्णन पुरे, तो याप्रमाणे (आपल्या) पवित्रपणाच्या बाबतीत तीर्थाला आश्रय असतो व ज्याने मनातील अज्ञानादि मळ देशोधडीला लावले, १७८. सूर्य जसा आतबाहेर निर्मळ असतो, त्याप्रमाणे तो आत मनाने व बाहेर शरीराने पवित्र असतो आणि जो (अज्ञानरूपी भूमीत असलेल्या) ब्रह्मरूपी धनाला पाहणारा पायाळू आहे. १७९. ज्याप्रमाणे आकाश सर्वव्यापक असून उदास असते, त्याप्रमाणे ज्याचे मन सर्वत्र व्यापक असून उदास असते, म्हणून त्याच्या मनाची कोठेहि आसक्ति नसते. १८०. जो निराशारूपी अलंकाराने भूषित झाल्यामुळे संसाराच्या पीडेपासून मुक्त झालेला असतो, ज्याप्रमाणे पारध्याच्या हातातून पक्षी सुटून जावा, (आणि म्हणून त्या पक्ष्याला आनंद व्हावा). १८१. (वरील पक्ष्याला मोकळेपणाचा आनंद क्षणिक असतो. म्हणजे पारध्याच्या हातातून सुटल्याबरोबर त्यास आनंद होतो, पण तो एकसारखा टिकत नाही) (परंतु) तसा या पुरुषाला आनंद सतत असतो व मेलेला पुरुष उघडा नागडा जरी असला, तरी तो लाजेला जसा जाणत नाही, तसा तो कोणीकडेहि (कोणत्याहि

गतायुषें । लज्जा जेवीं ॥ ८२ ॥ आणि कर्मारंभालागीं । जया अहंकृती नाहीं आंगीं । जैसा निरिंधन आगी । विझोनि जाय ॥ ८३ ॥ तैसा उपशमुचि भागा । जयासि आला पैं गा । जो मोक्षाचिया आंगा । लिहिला असे ॥ ८४ ॥ अर्जुना हा ठावोवरी । जो सोऽहंभावो सरोभरी । तो द्वैताचां पैलतीरीं । निगों सरला ॥ ८५ ॥ कीं भक्तिसुखालागीं । आपणपेंचि दोही भागीं । वांटूनिया आंगीं । सेवकै बाणी ॥ ८६ ॥ येरा नाम मी ठेवी । मग भजती वोज बरवी । न भजतया दावी । योगिया जो ॥ ८७ ॥ तयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो निजध्यान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥ ८८ ॥ तयालागी मज रूपा येणें । तयाचेनि मज एथें असणें । तया लोण कीजे जीवें प्राणें । ऐसा पढिये ॥ ८९ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें कांहींचि न देखे । म्हणोनि भोगविशेखें । हरिखेजेना ॥ १९० ॥ आपणचि विश्व जाहला । तरि भेदभावो सहजचि गेला । म्हणोनि द्वेषु ठेला । जया पुरुषा ॥ ९१ ॥ पैं आपुलें जें साचें । ते कल्पांतींही न वचे । हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥ ९२ ॥ आणि जयापरौतें कांहीं नाहीं । तें आपणपेंचि आपुलां ठायीं । जाहला यालागीं जो कांहीं । आकांक्षी ना ॥ ९३ ॥ वोखटें कां गोमटें । हे कांहींचि तया नुमटे । रात्रिदिवस न घटे । सूर्यासि जेवीं ॥ ९४ ॥ ऐसा बोधुचि केवळु । जो होऊनि असे निष्कळु । त्याहीवरी भजनशीळु । माझां ठायीं ॥ ९५ ॥ तरि तया ऐसें दुसरें । आम्हां पढियंते सोयरें । नाहीं गा साचोकारें । तुझी आण ॥ ९६ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

पार्था जयाचां ठायीं । वैषम्याची वार्ता नाहीं । रिपुमित्रां दोहीं । सरिसा पाडु ॥ ९७ ॥ कां घरींचियां उजियेडु करावा । पारखियां आंधारु पाडावा । हें नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैसा ॥ ९८ ॥ जो खांडावया घावो घाली । कां लावणी जयानें केली । दोघां एकचि साउली । वृक्ष दे जैसा ॥ ९९ ॥ नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु । गाळितया कडु । नोहेचि जेवीं ॥ २०० ॥ अरिमित्रीं तैसा । अर्जुना जया भावो ऐसा । मानापमानीं सरिसा । होतु जाय ॥ १ ॥ तिहीं ऋतूं समान । जैसें कां गगन । तैसें एकचि मान । शीतोष्णीं जया ॥ २ ॥ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता ।

स्थितीत) दुःखाला जाणत नाही. १८२. आणि कर्माचा आरंभ करण्याकरिता लागणारा अहंकार ज्याच्या ठिकाणी नसतो, ज्याप्रमाणे काष्ठरहित अग्नि विझून जातो. १८३. त्याप्रमाणे ज्याच्या वाट्याला शांति आली व ज्याचे नांव मोक्षाच्या सदरात दाखल झालेले आहे. १८४. अर्जुना, इतका जो, ते ब्रह्म मी आहे, अशा भावनेने भरलेला आहे, तो द्वैताच्या पलीकडच्या काठावर निघाला (तो अद्वैत झाला) (आता त्याच्या भक्तीशी कांही संबंध नसेल अशी शंका येईल. म्हणून त्याचे निराकरण पुढे करतात). १८५. तथापि, भक्तिसुखाकरिता आपल्यातच (देव व भक्त असे) दोन भाग करून तो आपल्या ठिकाणी सेवाधर्म स्वीकारतो. १८६. व दुसऱ्या भागाला मी (देव) असे नांव ठेवतो. याप्रमाणे देव व भक्त, या दोन्ही कल्पना आपल्यातच सारख्या कल्पून अद्वैतांत भजन करणे शक्य नाही अशा समजुतीने भजन न करणाऱ्या लोकांना, जो योगी, भजनाची चांगली पद्धत (आचरून) दाखवितो, १८७. त्या भक्ताचा आम्हाला छंद असतो. तो भक्त आमच्या स्वतःच्या ध्यानाचा विषय असतो, फार काय सांगावे ! त्याची जेव्हां आम्हांस भेट होते तेव्हांच आम्हाला समाधान वाटते. १८८. त्याच्याकरिता मला सगुण मूर्ति धारण करावी लागते आणि त्याच्याकरिताच (मला सगुण विग्रहाने) या जगात राहावे लागते, तो मला इतका आवडतो की, त्यावरून जीव व प्राण ओवाळून टाकावेत. १८९.

जो हर्ष पावत नाही, द्वेष करीत नाही, शोक करीत नाही, (अप्राप्त वस्तूची) इच्छा करीत नाही, चांगले व वाईट या दोन्हींचा त्याग केलेला जो भक्तिमान् मनुष्य असतो, तो मला प्रिय आहे. १७.

जो आत्मप्राप्तीच्या तोडीचे दुसरे कांहीच चांगले समजत नाही. म्हणून जो एखाद्या विशेष भोगाने आनंदित होत नाही. १९०. आपणच विश्व आहोत अशी समजूत बनलेली असल्यामुळे त्याचा भेदभाव अनायासानेच नाहीसा झालेला असतो, म्हणून ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी द्वेषबुद्धि राहिलेली नसते. १९१. आपले जे खरे (त्रिकालाबाधित आत्मस्वरूप) आहे, ते कल्पाच्या अंताच्या वेळीदेखील (आपल्यापासून) जात नाही, हे जाणून जो गेल्याचा शोक करीत नाही. १९२. आणि ज्याच्या पलीकडे काही नाही असे जे ब्रह्म, ते तो पुरुष आपण आपल्या ठिकाणी झाल्यामुळे कशाचीच इच्छा करीत नाही. १९३. सूर्याच्या ठिकाणी रात्र किंवा दिवस हे दोन्ही जसे घडत नाहीत, त्याप्रमाणे वाईट किंवा बरे हे त्याला कांहीच वाटत नाही, १९४. असा जो केवळ अखंड बोधरूप असून त्याशिवाय आणखी, जो माझ्या ठिकाणी भजनशील असतो, १९५. तरी अरे अर्जुना, त्याच्यासारखे दुसरे आवडते नातलग मनुष्य आम्हांला खरोखर कोणी नाही, हे तुझी शपथ वाहून सांगतो. १९६.

शत्रु व मित्र, मान व अपमान यांच्या ठिकाणी समान असणारा, शीत व उष्ण, सुख व दुःख यांच्या ठिकाणी समान असणारा, (अंतर्बाह्य) संगरहित. १८.

अर्जुना, ज्याच्या ठिकाणी भेदभावाची गोष्टहि नाही, शत्रु आणि मित्र या दोघांची ज्याच्या ठिकाणी सारखी योग्यता आहे, १९७. अथवा घरच्या माणसांना (तेवढा) उजेड पाडावा व परक्या माणसांना अंधार पाडावा, हे जसे दिव्याला माहीत नसते, १९८. जो तोडण्याकरितां घाव घालतो किंवा जो लागवड करतो, त्या दोघांना वृक्ष जसा सारखी सावली देतो. १९९. अथवा ज्याप्रमाणे ऊंस हा आपल्या पिकास पाणी घालून वाढविणाऱ्याला गोड व चरकात घालून गाळणाराला कडू असा असत नाही. २००. अर्जुना, त्याप्रमाणे शत्रुमित्रांच्या ठिकाणी ज्याचा असा भाव आहे व ज्याच्या मनाची स्थिति मानाच्या व अपमानाच्या वेळी सारखीच राहते. २०१. तिन्ही ऋतूंमध्ये आकाश जसे सारखे असते, त्याप्रमाणे थंड व उष्ण इत्यादि द्वंद्वांची किंमत ज्याच्याजवळ सारखीच असते, २०२. अर्जुना, दक्षिण दिशेकडील व उत्तर दिशेकडील वाऱ्यामध्ये जसा मेरु पर्वत (अचल असतो) तसा

तैसा सुखदुःखप्राप्ता । मध्यस्थु जो ॥ ३ ॥ माधुर्यें चंद्रिका । सरिसी राया रंका । तैसा जो सकळिकां । भूतां समु ॥ ४ ॥ आघविया जगा एक । सेव्य जैसे उदक । तैसें तयातें तिन्हीं लोक । आकांक्षिती ॥ ५ ॥ जो सबाह्यसंगु । सांडोनिया लागु । एकाकी असे आंगु । आंगीं सूनी ॥ ६ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

जो निंदेतें नेघे । स्तुति न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥ ७ ॥ तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु करूनि एके पांती । विचरे प्राणवृत्ती । जनीं वनीं ॥ ८ ॥ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जे भोगितां उन्मनी । आरायेना ॥ ९ ॥ जो यथालाभें न तोखे । अलाभें न पारुखे । पाउसेंवीण न सुके । समुद्र जैसा ॥ २१० ॥ आणि वायूसि एके ठायीं । बिढार जैसें नाहीं । तैसा न धरीच केंहीं । आश्रयो जो ॥ ११ ॥ आघवाचि आकाशस्थिति । जेवीं वायूसि नित्य वसति । तेवीं जगचि विश्रांति- । स्थान जया ॥ १२ ॥ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ १३ ॥ मग याहीवरी पार्था । माझां भजनीं आस्था । तरी तयातें मी माथां । मुकुट करीं ॥ १४ ॥ उत्तमासी मस्तक । खालविजे हें काय कौतुक । परि मानु करिती तिन्ही लोक । पायवणिया ॥ १५ ॥ तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करिता जाणिजे प्रकारु । जरी होय श्रीगुरु । सदाशिवु ॥ १६ ॥ परि हें असो आतां । महेशातें वानितां । आत्मस्तुति होता । संचारु असे ॥ १७ ॥ ययालागीं हें नोहे । म्हणितलें रमानाहें । अर्जुना मी वाहें । शिरीं तयातें ॥ १८ ॥ जे पुरुषार्थसिद्धी चौथी । घेऊनि आपुलां हातीं । रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देतु ॥ १९ ॥ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडी बांधी करी । कीं जळाचिये परी । तळवटु घे ॥ २२० ॥ म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं । तयाची टांच धरूं । हृदयीं आम्ही ॥ २१ ॥ तयाचिया गुणांचीं लेणीं । लेववूं आपुलिये वाणी । तयाची कीर्ति श्रवणीं । आम्ही लेऊं ॥ २२ ॥ तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसी मज डोळे । हातींचेनि लीलाकमळें । पुजूं तयातें ॥ २३ ॥ दोंवरी दोनी ।

प्राप्त होणारी जी सुखदुःखे त्यामध्ये जो अचल असतो, २०३. ज्याप्रमाणे चांदणे आपली मधुरता राजा आणि रंक यास सारखीच अनुभविण्यास देते. तसा जो सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी सारखा असतो, २०४. ज्याप्रमाणे पाणी हे सर्व जगाला एकच सेव्य आहे, त्याप्रमाणे ज्या भक्तांची स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तिन्ही लोक इच्छा करितात; २०५. जो अंतर्बाह्य् संगाचा संबंध सोडून जीवस्वरूपाचा ब्रह्मस्वरूपात प्रवेश करून एकाकी असतो. २०६.

निंदा व स्तुति समान मानणारा, मौनी, जे जे कांही मिळेल त्यामध्ये संतोषवृत्ति ठेवणारा, कोठेच आश्रय धरून न राहणारा, स्थिरबुद्धि असेलला, जो भक्तिमान् मनुष्य तो मला प्रिय आहे. १९.

जो निंदेने खिन्न होत नाही व स्तुतीने चढून जात नाही, ज्याप्रमाणे आकाशाला रंगाचा लेप लागणे शक्य नाही. २०७. त्याप्रमाणे निंदा अथवा स्तुति यांचा त्याच्या मनावर कांही एक परिणाम होत नसल्यामुळे तो निंदा आणि स्तुति यास सारखाच मान देऊन प्राणासारख्या उदास वृत्तीने लोकांमध्ये व रानामध्ये संचार करितो. २०८. खरे व खोटे ही दोन्ही बोलून न बोलण्यासारखे असल्यामुळे तो मौनी झाला आहे कारण की, तो उन्मनी अवस्था भोगीत असता, त्यास पुरेसे वाटत नाही. २०९. जो ज्या वेळेला जे मिळेल त्याने हर्षित होत नाही व ज्याप्रमाणे समुद्र पावसावाचून सुकत नाही, त्याप्रमाणे कांही न मिळाले तरी जो खिन्न होत नाही. २१०. आणि ज्याप्रमाणे वायु हा कोठेहि एकच जागा धरून राहात नाही, त्याप्रमाणे तो कोठेहि आश्रय धरीत नाही. २११. ज्याप्रमाणे आकाशाच्या सर्व विस्तारात वायूची नित्य वस्ती आहे. त्याप्रमाणे संपूर्ण जग हे ज्याचे विश्रांतीस्थान आहे. २१२. हे विश्वच माझे घर आहे असा ज्याचा दृढनिश्चय झालेला असतो, फार काय सांगावे ! सर्व स्थावरजंगमात्मक जग जो (अनुभवाच्या अंगाने) आपणच बनला आहे. २१३. अर्जुना, इतके असूनहि आणखीहि ज्याची माझ्या भजनाच्या ठिकाणी आस्था असते, तर त्याला मी आपल्या डोक्यावरचा मुकुट करतो. २१४. उत्तम भक्तांपुढे मस्तक नम्र करणे यात काय मोठे नवल आहे ? पण उत्तम भक्ताच्या चरणोदकाला त्रैलोक्य मान देते. २१५. जर शंकर श्रीगुरु होतील तरच भक्तितत्त्वाचा आदर करण्याचा प्रकार जाणता येईल. २१६. पण आता हे शंकराचे वर्णन पुरे, कारण शंकराचे वर्णन करण्यात आत्म-स्तुतीच केल्यासारखी होते. (भक्तितत्त्वाचा आदर कसा करावा, हे शंकरच जाणतात, हे कशावरून? तर माझ्या ठिकाणी असलेली भक्ति, ही त्यांनी, माझे चरणोदक (गंगा) मस्तकावर धारण करून व्यक्त केली. असे माझे चरणोदक मस्तकावर धारण करणारे गुरु पाहिजेत, असे म्हणण्यात अप्रत्यक्षरीतीने मी आपली स्वतःची स्तुति केल्या-सारखी होते, म्हणून शंकराचे वर्णन पुरे, असे भगवान् ह्या ओवीत सांगतात.) २१७. एवढ्या करितां हे बोलणे नको, असे लक्ष्मीपती श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना मी त्याला डोक्यावर वाहतो. २१८. कारण की, तो भक्त चौथी पुरुषार्थ-सिद्धी जो मोक्ष तो आपल्या हातात घेऊन भक्तीच्या मार्गाने जगाला मोक्ष देण्यास निघाला. २१९. तो मोक्षाचा अधिकारी म्हणजे मोक्ष देण्यास समर्थ (असा) असतो, म्हणून तो मोक्षाचा व्यवहार चालवितो. (म्हणजे मोक्ष कोणाला द्यावा अथवा न द्यावा हे तो ठरवितो) व इतका समर्थ असूनहि तो पाण्यासारखा नम्र असतो. २२०. म्हणून आम्ही त्याला नमस्कार करू, त्याला आम्ही डोक्यावरचा मुकुट करू व त्याची टांच आम्ही हृदयावर धरू. २२१. त्याच्या गुणांचे अलंकार आम्ही आपल्या वाचेला घालू (आम्ही आपल्या वाचेने त्याचे गुण गाऊ) आणि त्याची कीर्ति हाच कोणी दागिना तो आम्ही आपल्या कानात घालू (कानांनी आम्ही त्याची कीर्ति ऐकू). २२२. तो पाहावा ही आम्हाला इच्छा होते म्हणून आम्ही डोळेरहित आहोत तरी, डोळे धारण करतो आणि आमच्या हातातील क्रीडेच्या कमळाने आम्ही त्याची पूजा करतो. २२३. त्याच्या शरीराला आलिंगन देण्याकरिता दोन

भुजा आलों घेऊनि । आलिंगावयालागुनी । तयाचें आंग ॥ २४ ॥ तया संगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु ॥ २५ ॥ तेणेंसीं आम्हां मैत्र । एथ कायसें विचित्र । परि तयाचें चरित्र । ऐकती जे ॥ २६ ॥ तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती ॥ २७ ॥ जें हें अर्जुना साद्यंत । सांगितलें प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूप ॥ २८ ॥ जे मी प्रीति करीं । कां मनीं शिरसा धरीं । येवढी थोरी । जया स्थितीये ॥ २९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥ २३० ॥ तैसीचि श्रद्धेचेनि आदरें । जयांचां ठायीं विस्तरे । जीवीं जया थारे । जे अनुष्ठिती ॥ ३१ ॥ परि निरूपली जैसी । तैसीच स्थिति मानसीं । मग सुक्षेत्रीं जैसी । पेरणी केली ॥ ३२ ॥ परि मातें परम करूनि । इये अर्थी प्रेम धरूनि । हेंचि सर्वस्व मानूनि । घेती जे पैं ॥ ३३ ॥ पार्था गा जगीं । तेचि भक्त तेचि योगी । उत्कंठा तयालागीं । अखंड मज ॥ ३४ ॥ ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगीं तेचि पवित्र । भक्तिकथेसी मैत्र । जयां पुरुषां ॥ ३५ ॥ आम्ही तयाचें करूं ध्यान । तो आमुचें देवतार्चन । तेवांचूनि आन । गोमटें नाहीं ॥ ३६ ॥ तयाचें आम्हां व्यसन । तो आमुचें निधिनिधान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥ ३७ ॥ पैं प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती पांडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुली आम्ही ॥ ३८ ॥ ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें । बोलिलें मुकुंदें । संजयो म्हणे ॥ ३९ ॥ राया जो निर्मळु । निष्कल लोक-कृपाळु । शरणागतां प्रतिपाळु । शरण्यु जो ॥ २४० ॥ जो धर्मकीर्तिधवळु । अगाधदातृत्वें सरळु । अतुलबळें प्रबळु । बळिबंधनु ॥ ४१ ॥ जो पैं सुरसहाय-शीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपाळु । हा खेळु जयाचा ॥ ४२ ॥ जो भक्तजनवत्सलु । प्रेमळजन प्रांजलु । सत्यसेतु सरळु । कलानिधि ॥ ४३ ॥ तो कृष्णजी वैकुंठींचा । चक्रवर्ती निजांचा । सांगतुसे येरु दैवाचा । आइकतु असे ॥ ४४ ॥ आतां ययावरी । निरूपिती परी । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥ ४५ ॥ तेचि रसाळ कथा । मऱ्हाठिया प्रतिपथा । आणिजेल आतां । अवधारिजो ॥ ४६ ॥ ज्ञानदेव् म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति आम्ही । हें पढविलों जी स्वामी । निवृत्तिदेवीं ॥ २४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ (श्लोक २०, ओव्या २४७)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

हातांवर आणखी दोन हात घेऊन आलो, (म्हणजे मी चतुर्भुज सगुण रूप धारण केले). २२४. त्याच्या संगतीच्या सुखाकरिता मी जो देहरहित त्या मला देह धारण करावा लागतो. फार काय सांगावे ? तो मला किती आवडतो याला उपमाच नाही. २२५. त्याच्याशी आमची मैत्री असते, यात काय आश्चर्य आहे ? परंतु त्याचे चरित्र जे ऐकतात, २२६. जे भक्ताच्या चरित्राची वाखाणणी करतात, ते देखील आम्हाला प्राणापलिकडे आवडतात, हे खरे आहे. २२७. अर्जुना, जे हे खरे समस्त योगरूप आम्ही तुला सांगितले ते म्हणजे आम्ही तुला (आता) आदिअंतासहित भक्तियोग पूर्णपणे सांगितला. २२८. ज्या भक्तियोगाच्या स्थितीची थोरवी एवढी आहे की, त्या भक्तियोगयुक्त पुरुषावर मी स्वतः प्रीति करतो, मी त्याचे ध्यान करतो अथवा त्याला मस्तकावर धारण करतो. २२९.

आणि श्रद्धायुक्त व मी ज्यांना अत्यंत प्रिय आहे असे जे भक्त, हे जे माझे धर्म्य व अमृतासारखे सांगणे आहे, त्याचे सेवन करतात, (त्याप्रमाणे आचरण करतात), ते मला अत्यंत प्रिय आहेत. २०.

ती ही गोष्ट (वर सांगितलेले ते हे भक्तियोगाचे वर्णन) जी चित्ताला रंजविणारी, अमृताच्या धारेप्रमाणे मधुर व धर्माला अनुकूल अशी गोष्ट आहे, ती ऐकून जे पुरुष तिला स्वानुभवाने जाणतात. २३०. त्याचप्रमाणे ज्यांच्या ठिकाणी श्रद्धेचा आदर असल्यामुळे हा भक्तियोग विस्तार पावतो; एवढेच नव्हे तर ज्यांच्या चित्ताच्या ठिकाणी टिकतो व जे त्याचे अनुष्ठान करतात, २३१. पण ज्याप्रमाणे मी, मनाची स्थिति निरूपण केली, त्याचप्रमाणे मनाच्याठिकाणी स्थिति असेल तर तशा मनात हा भक्तियोग म्हणजे उत्तम शेतात पेरणी केल्याप्रमाणे आहे. २३२. परंतु जे मला श्रेष्ठ प्राप्तव्य समजतात व या भक्तितत्त्वाविषयी आपल्या मनात प्रेम बाळगून व हेच आपले सर्व भांडवल आहे, अशी समजूत ठेवून, जे या भक्तियोगाचा अंगीकार करतात; २३३. अगा अर्जुना, या जगामध्ये तेच भक्त व तेच योगी आहेत व त्यांची मला निरंतर उत्कंठा लागलेली असते. २३४. तेच तीर्थ, तेच क्षेत्र, जगामध्ये तेच पवित्र की, ज्या पुरुषांचा भक्तिकथेशी स्नेह असतो. २३५. आम्ही त्याचे ध्यान करू, ते आमची पूजन करण्याची देवता आहेत, त्यांच्यावाचून आम्ही दुसरे कांही चांगले मानीत नाही. २३६. त्यांचे आम्हास व्यसन (छंद) असते व तेच आमच्या ठेव्याची खाण आहेत. फार काय सांगावे ! ते आम्हाला भेटतात तेव्हांच आम्हाला समाधान वाटते. २३७. परंतु अर्जुना, जे पुरुष प्रेमळ भक्तांची कथा गातात, ते पुरुष आम्ही आपले श्रेष्ठ दैवत समजतो. २३८. आपल्या भक्तांचा जो आनंद आहे व जो जगाचे मूळ कारण आहे तो मुकुंद याप्रमाणे बोलला, असे संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, २३९. हे धृतराष्ट्र राजा, जो श्रीकृष्णपरमात्मा निर्मळ, पूर्ण, लोकांवर कृपा करणारा, शरणागतांचा प्रतिपाळ करणारा व शरण जाण्याला योग्य आहे. २४०. ज्याची (धर्मरक्षक म्हणून) कीर्ति उज्ज्वल आहे, अपार औदार्याने जो वैषम्यभावरहित आहे, तुलना करता यावयाची नाही, अशा पराक्रमाने जो फार बलाढच आहे व जो बळीच्या बंधनात राहिला; २४१. देवांना साह्य करणे हा ज्याचा स्वभाव आहे. लोकांचे संगोपन करणे, ही ज्याची लीला आहे, शरण आलेल्याचा प्रतिपाळ करणे हा ज्याचा खेळ आहे; २४२. जो भक्तांविषयी मायाळू आहे व जो प्रेमळ जनांना सुलभ आहे आणि ज्या परमात्म्याकडे जाण्यास सत्य हाच सरळ पूल आहे व जो कलांचा ठेवा आहे; २४३. तो भक्तांचा सार्वभौम राजा व वैकुंठीचा श्रीकृष्णपरमात्मा सांगत आहे व भाग्यवान् अर्जुन ऐकत आहे. २४४. आता यानंतर भगवंताचा व्याख्यान करण्याचा प्रकार ऐका, असे संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला. २४५. तीच रसाने भरलेली कथा मराठी भाषेच्या रूपांतरात आणली जाईल ती आपण ऐकावी. २४६. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, महाराज, प्रभु निवृत्तिदेवांनी आम्हाला हे शिकविले आहे की, आम्ही तुम्हां संतांची सेवा करावी. २४७.